

Розділ 2

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ТУРИЗМУ

2.1. Періодизація розвитку туризму

Історія туризму – це галузь історичної науки, яка вивчає розвиток туризму, зміни його сутності та форм у часі. "Історія науки, – писав А. Геттнер стосовно географії, але це може бути віднесене до будь-якої сфери людської діяльності і до туризму зокрема, – повинна бути до певної міри телеологічною, тобто спрямованою на сучасність, оскільки справа саме в тому, щоб зрозуміти сучасний стан (даної науки) її розвитку" [1, с. 9]. Тобто, без знання історії формування неможливо досліджувати сучасний стан туризму та прогнозувати його майбутнє, тому історія туризму є необхідною складовою туризмології. Водночас, періодизація туризму передбачає його дослідження не тільки в часі, але й у просторі. Загальновідомою стала фраза про спорідненість історії та географії: історія – це географія в часі, а географія – це історія в просторі. Таким чином, система обґрунтованих часових зрізів дозволяє розглянути особливості формування та розвитку туризму в регіональному аспекті, що може становити предмет історичної географії. Мандрівництво та подорожування як форми пізнання породили своєрідну культуру, відтворену в накопиченні, зберіганні та передачі інформації, отриманої під час подорожі (карти, схеми, описи, дорожні нотатки, мемуари, наукові записки найчастіше природничого та етнографічного характеру). Тому історія туризму може розглядатися

культурологією та бути включеною до історії культури. Паралельно із розвитком подорожування розвивалась інфраструктура, яка забезпечувала подорожніх необхідними зручностями (послугами). Так формувалась сфера гостинності, яка також має свою історію, невіддільну від історії туризму.

Мабуть, для кращого розуміння розвитку туризму мало б сенс розглядати не тільки, і навіть, не стільки подорожування як форму туризму, скільки рекреаційну діяльність як його зміст (подорожування з некомерційною метою: з метою саморозвитку, оздоровлення, відпочинку тощо). Такий підхід дозволяє чіткіше окреслити часові межі досліджуваного явища і розмежувати власне історію туризму як масового й організованого процесу рекреаційної діяльності та подорожування, мандрівництво як спосіб пізнання Світу, який притаманний людству і є основою його виживання, реакції на виклики природничої та демографічної ситуації, результатом суспільного поступу тощо. Змістовною межею у визначенні того, які історичні події слід відносити до передісторії туризму, а які ні, є мета здійснення подорожі: якщо вона не мала комерційного спрямування (отримання зиску), тоді її потрібно відносити до історії рекреації та туризму.

В історії туризму, на нашу думку, слід розрізняти два основні етапи: 1) передісторію, коли формувалися знання про довкілля, про Землю; 2) власне історію, коли він набув тих властивостей, які суттєво вирізняють його від попереднього етапу, а саме – виключно рекреаційну сутність, масовість, організованість.

Історії туризму присвячені численні дослідження останнього часу, які активізувались соціальним замовленням, самим розвитком туризму та потребами фахової освіти. Відомі історичні дослідження в царині туризму російських вчених М. Білявського, Л. Воронкової, В. Квартальнова, Л. Логинова, Ю. Рухлова, М. Соколової, Г. Усикіна, Г. Шаповал та українських – В. Федорченка, Т. Дьорової, С. Поповича, Л. Устименко, І. Афанасьєва тощо.

Передістрію туризму можна періодизувати, спираючись на загальноісторичну теоретико-методологічну базу, за основними історичними епохами. Для кожного з цих періодів характерна своя геопросторова організація мандрівництва та подорожей: свій ареал освоєння (своєрідна, образно кажучи, "мандрівна ойкумена"), центри формування попиту, говорячи мовою сьогодення, та спрямованість руху. То ж в передісторії туризму можна виділити такі часові зрізи:

подорожі античного, середньовічного часу, епохи відродження, просвітництва.

Мотивацією до подорожування завжди була необхідність пізнання довкілля, з одного боку, та жага до "зміни місця" та пригод. Таке поєднання об'єктивної необхідності із суб'єктивною мотивацією сформувало цілу когорту мандрівників, для яких подорожування стало і сенсом, і способом життя. Суспільне розшарування, закріплене поділом праці, розвиток торгівлі завжди називають об'єктивними факторами подорожування. З іншого боку, подорожування стимулювалось технічними здобутками, такими, як використання нових джерел енергії: мускульну силу людини та тварини як основного енергетичного джерела поступово доповнила або замінила сила води та вітру, потім було винайдено двигун внутрішнього згоряння, і джерелом енергії стали природні мінеральні ресурси (особливо нафта та газ); на сьогодні йде активний процес пошуку альтернативних джерел енергії. На кожному з цих етапів перевага надавалась тим чи іншим транспортним засобам, які ставали основними комунікаторами певної епохи. Так торувались основні шляхи сполучення, які відкривали військові, торговці, мандрівники і якими користувались люди в подальшому, розширюючи і "обживаючи" світ. Цей процес позначений заснуванням міст, будівництвом, створенням шедеврів архітектури та культури, які також притягували до себе в першу чергу людей освічених. Таким чином, подорожування було спричинене, з одного боку, необхідністю, а, з іншого, цікавістю в першу чергу того прошарку, який належав до заможних верств населення, і в усіх випадках мало стихійний, нерегулярний характер.

Пізнання світу є необхідною умовою життєдіяльності людини, людського суспільства. Тому подорожування, мандрівництво завжди були притаманні людству. Але не можна, спираючись тільки на те, що туризм є добровільною подорожжю, зараховувати до історії туризму будь-яке подорожування. Коректніше з наукового погляду ввести певні критерії, якими, на нашу думку, можуть бути: 1) сутність туризму як масової рекреаційної діяльності населення; 2) об'єктивна зміна умов для здійснення рекреаційної діяльності, під впливом яких формується потреба в рекреації та можливості її задоволення. Таким чином, розглядаючи розвиток туризму, можна виділити передісторію формування туризму та власне його історію. При періодизації передісторії формування туризму, з огляду на зміну продуктивних сил

і суспільних відносин, слід дотримуватись загальноприйнятої історичної періодизації, виділяючи етапи **античний, середньовічний, відродження та просвітництва.**

2.2. Передісторія туризму

В **античному світі** своїми здобутками у відкритті нових земель відомі *фінікійці*, які не тільки освоїли Середземне море, а й вийшли в Атлантичний океан (до Азорських островів), обігнули Африку (609–594 рр. до н. е), відкривши Канарські острови, де заснували свою колонію Керну. Саме фінікійці дали назву двом материкам Старого Світу: Європа та Азія.

Греки, завдяки своїм здобуткам у судноплавстві, почали витіснити фінікійців із Середземного й Чорного морів, засновуючи на їх берегах свої колонії від Месилії (Марселя) на заході до Пантікапею (на сході). Вони також освоювали Атлантичний океан, у IV ст. до н. е. дісталися Британії, обігнувши Британські острови, і Пифей з Месилії довів, що це острови, які можна обігнути за 40 днів на гребних судах. Розповіді про ці подорожі, здобуті в них знання про природу, населення, його побут, архітектуру та культуру записувались, формуючи початки географії. Відомими мандрівниками тієї доби, саме завдяки залишеним науковим описам, стали Геродот (484–430 рр. до н. е.), який описав свої подорожі по землях Середземномор'я та Північного Причорномор'я в дев'яти книгах "Історії"; Страбон (63 р. до н. е. – 20 р. н. е.), який залишив 17 книг "Географії", що узагальнила географічні знання стародавнього світу. Майже всі відомі нам давньогрецькі філософи, математики, громадські діячі (Піфагор, Солон) подорожували і, за свідченням античних авторів, побували в Єгипті. Останній вабив до себе мандрівників високорозвиненою культурою, пірамідами, що були одним із семи чудес стародавнього світу, своїми містами. Його шедеври, разом з іншими здобутками культури того часу (Олександрійською бібліотекою, храмом Артеміди в Ефесі, Колосом Родоським, Фороським маяком) стимулювали до подорожування заможних та освічених людей свого часу. Центрами, які в певний час притягували до себе мандрівників, ставали й місця проведення спортивних змагань. Греки заснували Олімпійські ігри

(IV ст. до н. е.), раз на чотири роки проводились Піфійські ігри, раз на два роки – Німейські та Істмійські, на які з'їжджалися не тільки учасники, а й чисельні шанувальники спорту.

Значною мобільністю визначались *римляни*, яких притягували до себе Єгипет та Греція своїми здобутками в культурі, архітектурі, містобудуванні. За римських часів з'являються й інші мотиви для подорожування: лікування термальними мінеральними водами (здебільшого в межах Імперії) та освіта, яку здобували в Греції. Подорожування спрощувалось будівництвом доріг, яким приділялась значна увага в розиткові та управлінні Імперією, уздовж доріг формувалась інфраструктура для подорожніх, забезпечувалась безпека. Саме на початку нашої ери, завдяки розвиткові медицини, було започатковано курорти – місцевості зі сприятливим для лікування кліматом і наявними мінеральними водами та грязями. Одними з найдавніших курортів вважаються Санкт-Моріц, грецькі курорти Епідавр та Кос.

У той же час на Близькому та Далекому Сході також розвивався транспорт, дороги з'єднували міста та держави, єднали євразійський світ. Так сформувався Великий шовковий шлях, що з'єднав Китай і Середземномор'я, "Дорога пахоців", що перетинала з півдня на північ Аравійський півострів. Ці шляхи використовувались здебільшого торговцями та паломниками, але відомі й за описами мандрівників. Найдокладніші відомості про Східний Світ залишив Сим Цянь, автор багатотомних "Історичних записок".

У середньовіччі (V–XV ст.) мобільність населення в Європі значно зростає: переміщувались ремісники та вояки в пошуках робочого місця, селяни – у пошуках "доброго господаря", значно посилюється паломницький рух, стимульований хрестовими походами. Відкриття університетів: у XI ст. – Болонського (Італія), у XII ст. – Оксфорду (Велика Британія) та Сорбонни (Франція), у XIII ст. – університетів Кембріджу, Падуї, Неаполя, Лісабона, Тулузи, а протягом наступного сторіччя кількість університетських центрів сягнула 40, – притягувало до них студентів, науковців, просто освічених людей, які бажали поповнити свої знання.

Інтенсифікувалося й подорожування в арабському світі. Арабська державність і культура поширювалась не тільки на Близькому Сході. Завдяки успіхам у суднобудуванні та мореплаванні *араби* освоїли західне узбережжя Індійського океану, засновуючи там численні колонії, досягли півдня Китаю (у VII ст.). У той же час араби

розгромили візантійський флот, просунулися Середземномор'ям до Піренейського півострова і освоїли його атлантичне узбережжя. Політичні й економічні потреби, необхідність управління на значній території стимулювали подорожі, метою яких був опис нових земель, їхніх природних багатств, населення та його культурних здобутків, складання карт. Арабськими картами тривалий час послуговувались європейці, плануючи свої подорожі. У XII ст. відомий арабський мандрівник Аль-Ідрісі був запрошений для складання карт королем Сицилії в Палермо. Результатом його роботи стали карти світу на 70 сторінках, об'єднані назвою "Географічні розваги" (1154). Його послідовник Ібн аль Варді у XIII ст. склав "Кругову карту світу", де відображені всі відомі на той час землі. Ґрунтовні описи своїх подорожей залишили такі відомі арабські мандрівники, як Ібн Даста, автор історико-географічної енциклопедії "Книга дорогоцінних коштовностей", Аль-Масуді з Багдада – "Золоті пояси та розсипи коштовностей", "Повідомлення і спостереження". Одним із найбільш відомих арабських мандрівників вважають Абу Абдалах Ібн Бату́та з Танжеру (Марокко), який у XIV ст. побував майже в усіх країнах арабського світу і виклав цей значний матеріал з історії, географії, етнографії в книзі "Подорож Ібн Батути" або "Подарунок спостерігаючим чудеса міст і подорожей" [7]. Подорожі в арабському світі стали такими поширеними, що відомий медик Авіцена (Ібн Сіна Абу-Алі, 980–1037 рр.) у своєму медичному каноні помістив спеціальний розділ, присвячений режиму подорожуючих.

Діяльність візантійської імператриці Олени (IV ст.) з увічнення земних діянь Ісуса Христа в Палестині відзначена будівництвом храму Гроба Господнього в Єрусалимі, храму Різдва Христового у Віфлеємі та інших численних споруд, які стали сакральними, тобто місцями поклоніння християн. Вже починаючи із VI ст. поодинокі подорожі прочан почали утворювати "струмки", які до IX–XII ст. перетворились у широкі "ріки", по яких прочани з Європи рухались до Святої Землі. Пожвавленню паломницького руху сприяла атмосфера підтримки, що склалася в Палестині за часів правління халіфа Гаруна аль Рашида, який навіть надіслав у дар Карлу Великому ключі від храму Гроба Господнього. У свою чергу Карл Великий (VIII ст.) своїм указом заснував спеціальні будинки для прийому прочан ("странноприимные дома"). Так почала формуватися інфраструктура паломництва: будинки для прочан при абатствах і монастирях, де можна було отримати їжу, медичну допомогу в разі необхідності, перепочити;

облаштувались дороги, по яких рухались палігрими в одязі зі спеціальними ознаками; з портів Венеції, Генуї вирушали до Палестини спеціально обладнані для перевезення пасажирів судна. Для гарантування безпеки паломників у Палестині був створений лицарський Орден госпітальєрів, який, крім іншого, опікувався низкою будинків, де приймали та лікували прочан, часто допомагали їм грошима. У самій Святій Землі прочанам надавалась інформація про земні діяння Ісуса Христа, були визначені об'єкти поклоніння та шляхи паломництва Єрусалимом, з Єрусалиму до Віфлеєму та інших сакральних місць, тобто можна говорити про певні "початки" екскурсійної справи. Хрестові походи та прочанство стимулювали розвиток Орденів, що ставили за мету "захист Гроба Господнього та християнського світу від невірних". Організацією прочанства в часи хрестових походів опікувався також Орден тамплієрів, а пізніше ця традиція була продовжена орденами францисканців, домініканців, єзуїтів тощо. З огляду на масовість та організованість, інфраструктурне забезпечення паломницького руху в середньовіччі можна говорити про те, що це був прообраз організації туризму, яким він став через багато віків по тому, але специфічна спрямованість паломництва не дозволяє віднести його до "витоків" туризму.

Епоха **Відродження** (XV–XVII ст.) позначена змінами у структурі суспільства, в суспільній свідомості, що призвело до зростання ролі інтелекту в суспільстві, до його гуманізації, позначене злетом науки, мистецтва, культури. Європейське суспільство перебувало на шляху перебудови з дрібного, спрямованого на самозабезпечення, до товарного, ґрунтованого на широких торгових зв'язках господарювання. Водночас основні торгові шляхи (як морем, так і суходолом), що з'єднували Європу зі Сходом, з якого вона отримувала кольорові метали, прянощі, солодощі, тканини та інші екзотичні в Європі товари, на які, зі зростанням буржуазного класу, зростав попит, – ці шляхи контролювались арабами, візантійцями, які, поставляючи товар, інколи на порядок збільшували його вартість. Таким чином, економічні та політичні причини, з одного боку, наукові здобутки, з іншого, спонукали шукати інших шляхів з Європи на Схід.

У XV ст. судноплавство досягло значних висот – швидкий та легкий вітрильник каравела запанував на морських просторах; широке використання компасу дозволило морякам опанувати світовий океан. Ця практика підкріплювалась науковими здобутками: у тому ж XV ст.

з'явилась праця кардинала Аліасіуса "Картина світу", де узагальнювались знання світового океану, та картографічний матеріал Паоло Тосканеллі, побудований на основі ідеї кулеподібності Землі. Мотивація, поєднуючи ідею дослідництва з ідеєю загарбництва, та можливості (технічні та економічні) за політичної та фінансової підтримки королів тодішніх супердержав Португалії, Іспанії, потім Голландії, Великої Британії, Росії стимулювали подорожування, створення експедицій, широко відомих нам на сьогодні як епоха Великих географічних відкриттів. Васко да Гама, обігнувши Африку, дістався Індії, Христофор Колумб, рухаючись на захід, відкрив Америку, яку докладно пізніше описав Америго Віспуччі, у 1519–1522 рр. експедиція на чолі з Ф. Магелланом здійснила першу кругосвітню подорож.

Експедиції не тільки відкривали нові землі, приєднували до імперій нові території та ставали підставою для переділу світу, а й надавали нові відомості про відкриті землі, розширювали ойкумену (освоєну територію Землі), викликали цікавість до мандрів. Так, Америго Віспуччі, досліджуючи відкриті Х. Колумбом землі, у своїх листах описав не тільки природу, а й життя населення цих місць. Ці опубліковані листи увійшли до книги Мартіна Вальдземюллера "Вступ до космографії", де нові землі були названі "землями Америго" і згодом перетворились на назву "Америка". Численні експедиції тих і пізніших часів складали карти та схеми відкритих земель, робили їх опис, тим самим накопичуючи знання про Землю, збуджуючи цікавість освіченої частини людства до подорожування.

Подорожування заможних людей у той час стимулювалось не тільки географічними успіхами, а й розвитком інфраструктури на євразійському материку, де карета стала основним засобом пересування. Вже з XV ст. поширилось сполучення поштовими каретами, для обслуговування якого було створено систему поштових станцій (у Московії їх називали "ямами"). Унаслідок загарбницьких експедицій Єрмака, Хабарова, Пояркова до Московії було приєднано Сибір і землі Росії простягнулись до Тихого океану (у 1648 р. С. Дежневим була відкрита протока, що розділяла Євразію та Америку). Знання, здобуті в процесі експедицій, були узагальнені в путівниках-дорожниках та в картах "Чертеж русского государства" (1497), "Книге к большому чертежу" (1627), "Чертежной книге Сибири" (1701).

У XVII–XVIII ст. продовжуються географічні експедиції, відкриття нових земель (Австралії, Нової Зеландії та Тасманії, островів Океанії), їх дослідження й освоєння. Російські експедиції активно досліджують Північ та Аляску. До експедиції запрошуються вчені-природознавці, що залишили наукові описи нововідкритих територій. З'являється фактично літературна течія з описами подорожей, які почасти містять цікаві спостереження за явищами природи, життям місцевого населення, його звичками та традиціями. Свої спостереження записували й державні діячі, зокрема, дорожні нотатки дипломата П. Толстого "Подорож стольника П.А. Толстого по Європі (1697–1699)" витримали декілька перевидань і були перекладені на більшість європейських мов.

Успіхи землезнавства, природничих і технічних наук, подальша гуманізація суспільства є характерними ознаками часів **Просвітництва**, що прийшли на зміну Відродженню. Зростає інтелектуалізація суспільства, особливої ваги набувають цінності культури: культурних здобутків минулого та сьогодення. Подорожування з необхідності перетворюється на задоволення, а для аристократії та зростаючої інтелігенції – стає необхідністю (заради набуття особистого досвіду та пізнання). Ця метаморфоза була відображена в творі Л. Стерна "Сентиментальна подорож до Франції та Італії" – країн, які на той час зосереджували в собі уявлення про "сене культури". Це явище позначило себе терміном "гранд-тур" – подорож, тривалістю 2–3 роки, яку здійснював молодий аристократ (дворянин) задля отримання освіти та пізнання світу. Термін цей застосував у своїй книзі "Подорож до Італії" Ричард Ласес. Найпоширенішою формою проведення дозвілля став "гранд-тур" в Англії, і молоді англійці "заполонили" материкову Європу. Типовим гранд-туром була подорож за маршрутом Лондон – Париж, далі – визначними містами Італії (Венеція, Флоренція, Генуя, Рим) і назад через Швейцарію, Нідерланди чи Німеччину. Молоді люди, які прагнули "екзотики", формували свій "імідж" мандрівника, подовжували подорож на Балкани, Близький Схід, до Єгипту. Гранд-тури обов'язково включали відвідування карнавалів, ярмарок, які супроводжувались пишними театралізованими діями та ритуалами і збирали багато народу. Дедалі більш "модним" ставало перебування "на водах": курорти Швейцарії й Німеччини, Італії та Франції доповнились курортами Сілезії (сучасні Польща та Чехія). Із XVIII ст. з лікувальною та оздоровчою метою почали використовуватись морські узбережжя, де також устатковувались курорти (південна Англія, Лазурне узбережжя Франції, Апенінській півострів). Певну частину молодих "туристів" притягували активні форми відпочинку – прогулянки в горах, на човнах. Масові пішохідні прогулянки в горах сприяли прокладанню гірських маршрутів,

подорож якими супроводжували інструктори. Найбільшою популярністю користувались Альпи, де у 1786 р. було організовано перший масовий підйом на Монблан. Подальшого розвитку отримала інфраструктура (готелі), що розвивалась відповідно до вимог нової категорії подорожніх, у повсякденний побут входили кав'ярні та шоколадниці. Але саме перебування в дорозі все ще залишалось незручним: карети для більш заможних і диліжанси для решти подорожніх були основним транспортним засобом.

Так поступово, зі зростанням рівня соціально-економічного розвитку, зміною суспільних відносин та соціального розширення суспільства з'явилося замовлення на змістовне проведення вільного часу. По-перше, численним став прошарок, що мав вільний час для саморозвитку, по-друге, об'єктивно було створено умови для більш безпечного й відносно комфортного пересування. Таким чином було сформовано передумови для розвитку туризму в тому сенсі, який ми на сьогодні вкладаємо в це поняття. Нарешті, саме явище було зафіксоване терміном "турист", який поширив Ф. Стендаль, видавши "Записки туриста" (1838).

2.3. Основні віхи історії світового туризму

Власне туризм як тимчасові масові й організовані переміщення людей з некомерційною (рекреаційною) метою має конкретну дату народження – 5 липня 1841 р. Ідея використати подорожі з метою відвернути незаможних людей від пияцтва і прищепити їм бажання "побачити світ" належала баптистському проповіднику, голові місцевої спілки тверезості, англійцю *Томасу Куку*, який організував поїздку залізницею з Лейстера до Лафборо для 570 членів своєї спілки з метою участі у кварталному з'їзді асоціації тверезості. Це був перший приклад соціального туризму, оснований на формуванні пекідж-туру (комплексу послуг, який продається за єдиною ціною, меншою, ніж сума окремих послуг, що входять до цього пакету).

Чому саме у Великій Британії зародився сучасний туризм? Промислова революція обумовила прискорений економічний розвиток та соціальні зміни, які закріпились прийняттям у 1840 р. закону про щорічні гарантовані оплачувані відпустки для найманих працівників. Так у значних верств населення з'явився вільний час, але не було уявлення, як його можна проводити. Тому пропозиція Т. Кука й

отримала таку підтримку та поширення серед населення та одразу була підхоплена й розвинена іншими підприємцями, які комерціалізували цю діяльність.

Діяльність Т. Кука мала безпосередню соціальну мету – боротьбу з пияцтвом, палінням, а організація подорожей була засобом такої боротьби. Розширюючи свою діяльність, Т. Кук організував і обов'язково особисто супроводжував екскурсії, як для дорослих, так і для учнів. Основним транспортом, який він використовував, була залізниця. Запропоноване ним гасло "Залізниця – для мільйонів!" прикрасило не тільки місто Лейстер, в якому мешкала родина, а й Дербі, Нотінгем, інші міста, до яких здійснювались поїздки. Його клієнтами вже були не тільки соціально незахищені верстви населення, а й середній клас, а згодом цією формою організації подорожей зацікавились також люди дуже багаті та імениті. Влітку 1845 р. Т. Куком була організована перша розважальна подорож на спецпоїзді з Лейстера до Ліверпуля, де основними пріоритетами стали комфорт і безпека. Тоді ж були запропоновані вперше дорожні чеки, які убезпечували мандрівників від крадіжок (нині відомі як "чеки Кука"). Опис історико-культурних пам'яток за цим маршрутом був виданий Т. Куком як "Довідник для мандрівника" (1845) і мав на меті надати інформацію про подорож та розрекламувати її. Весь цей час обсяги діяльності Т. Кука зростали, кількість подорожуючих обраховувалась тисячами і бажаних не бракувало, оскільки Т. Кук урізноманітнював пропозицію як кількісно – маршрути подорожей охоплювали Англію, Шотландію, Уельс, о-в Мен, Ірландію, так і якісно – пропонувались тематичні тури по місцевостях Шотландії, описаних В. Скоттом та Р. Бернсом, екскурсії до відомих замків, поїздки на виставки та інші масові заходи. Така активна діяльність спонукала до відкриття першої туристичної компанії "Томас Кук і син" ("Thomas Cook and Son"), яка тривалий час була однією з найбільших туристичних компаній світового туристичного ринку (існує вона й досі вже у складі транснаціональної корпорації). Діяльність компанії Т. Кука полягала в укладанні угод на пільговий проїзд у транспорті (спочатку це була залізниця, згодом – пароплавство), на проживання та харчування, відвідування виставок, ярмарок, випускалися довідники з описами маршрутів пропонованих подорожей, пропонований продукт широко рекламувався, зокрема з 50-х рр. XIX ст. до Другої світової війни виходив журнал "Екскурсант", створений ще самим Т. Куком. Діяльність з організації турподорожей

супроводжувалась активним дослідженням попиту. Так компанія Т. Кука поширила свою діяльність за межі Великої Британії і першою закордонною подорожжю була подорож на торговельно-промислової виставку до Парижа (1855), за якою цілком закономірно здійснилися подорожі до інших країн (Німеччини, Швейцарії) та "великі тури по всій Європі". За 10 років по тому фірма Т. Кука запропонувала тури до Нового світу, а відкрита в США філія, яку очолив син Кука Джон Мейсон Кук, – аналогічний набір послуг американцям, що збирались до Великої Британії, а згодом і до Європи. Регулярні трансатлантичні п'ятиденні круїзи з Великої Британії до США були налагоджені в 60–70-ті рр. XIX ст. У 1868 р. туристична компанія "Томас Кук и син" запропонувала британцям паломницький тур до Святої Землі, забезпечивши не тільки безпеку на досить високому рівні, а й певний комфорт. Ці поїздки до Палестини стали настільки популярні, що послугами туристичної компанії Т. Кука користались королі та їх спадкоємці [7]. Т. Куку було запропоновано організувати тури на замовлення для британців до індійських колоній і для заможних індійців – до Великої Британії. На фірму Т. Кука було покладено місію з організації хаджу (паломництва) мусульман колоніальної Індії до Мекки. Розвиваючи ініціативу, компанія Т. Кука у 1872 р. запропонувала першу навколосвітню подорож, яка і була здійснена 10 сміливцями за 222 дні. Після смерті Т. Кука у 1893 р. його справа перейшла до синів і вже наприкінці XIX ст. розвивалась у трьох напрямках: туризм, банківська справа, перевезення вантажів морським транспортом. В основному, ці напрями діяльності притаманні компанії і на сьогодні.

Успіх Т. Кука надихнув інших підприємців до аналогічної діяльності. Протягом 40–60-х рр. XIX ст. фірми з організації подорожей почали виникати як у Великій Британії, так і в Європі. Так, у 1854 р. у Берліні К. Різел відкрив бюро подорожей, у 1863 у Бреслау (м. Вроцлав, Польща) було засноване "Райзенбюро-Штанген", яке спеціалізувалось на розважальних поїздках та круїзах для заможної публіки. У США туристичні фірми почали з'являтися у 80-х рр. XIX ст. Однією з перших вважається агентство "Запитайте містера Фостера", м. Сан-Августін, штат Флорида, у рекламі якого йшлося, що це офіс з надання інформації з подорожей.

Туристична діяльність супроводжувалась досить широкою інформаційною підтримкою – видавались путівники, довідники, у тому числі й іноземними мовами, почали друкуватись розмовники для туристів, які збирались за кордон. У 1862 р. з'явився перший відомий каталог з подорожей, що свідчило про зростання туристичного попиту.

Розвиток залізниць, поширення морського судноплавства, з'єднуючи віддалені території доволі зручним і дешевим видом сполучень, стимулювали туризм. У 80-х рр. XIX ст. британські медики оголосили морські подорожі корисними для здоров'я і тим самим ще посилили попит на круїзи, який постійно зростає до Першої світової війни завдяки збільшенню місткості й комфортності трансатлантичних лайнерів.

Для початкового етапу історії туризму характерні такі ознаки, як попередня соціальна спрямованість, розширення кола споживачів завдяки урізноманітненню пропозицій, гарантування високого рівня безпеки та комфортності подорожування, спеціалізація організаторів подорожей тощо. Якщо туристична компанія "Томас Кук и син" (рис. 2.1) була неспеціалізованою, то туристичні компанії, які почали виникати наприкінці XIX – початку XX ст., уже спеціалізувались або на організації морських круїзів (Curand Line, White Star Line), або залізничних подорожей (International Company of Wagons Lit). На початку XX ст. до цих основних видів транспорту додався автомобільний, а згодом і повітряний, що розширило спектр пропонованих туристам послуг.

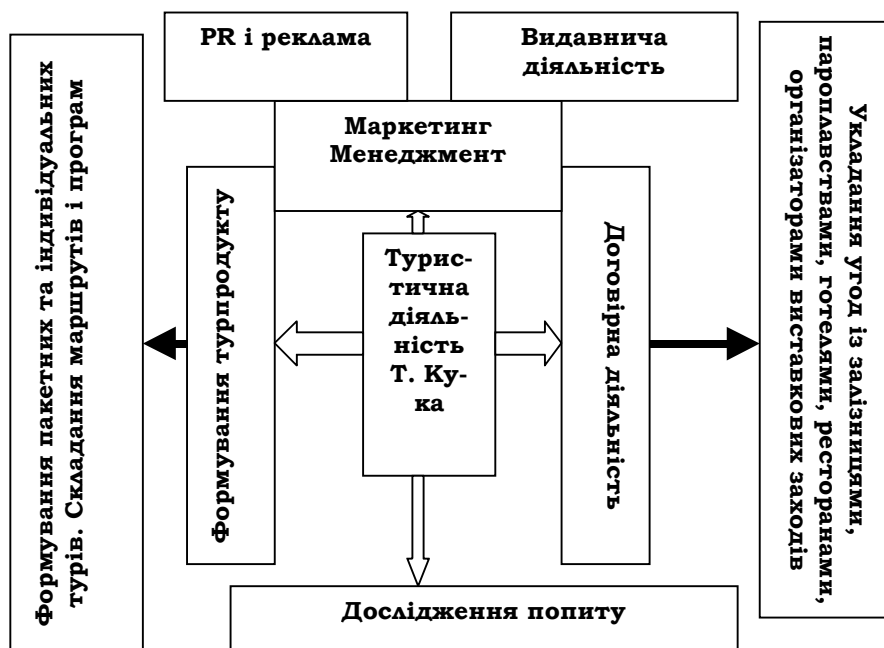

Рис. 2.1. Напрями туристичної діяльності Т. Кука

Геополітичні амбіції Російської імперії стимулювали дослідження Євразії (експедиції М. Пржевальського, П. Семенова-Тянь-Шанського), проведення експедицій світового рівня (навколосвітня подорож І. Крузенштерна та Ю. Лисянського, відкриття Антарктиди Ф. Беллінсгаузенем та М. Лазаревим). У самій Росії були популярні "гранд-тури" до Європи, які пропонували молодим дворянам навчання в європейських університетах та подорожі до Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії. Зокрема, сучасні російські дослідники починають витоки російського туризму з рекламного повідомлення в додатку до газети "Московские ведомости" 1777 р. "План предпринимаемого путешествия в чужие края, сочиненного по требованию некоторых особ, содержанием благородного пансиона Вениамином Геншем". Подорожі за кордон стимулювали видання путівників, які містили не тільки описи історико-культурних пам'яток та особливостей природи, а й багатий картографічний матеріал, плани міст, багатомовні розмовники. Так, супутник туриста "Західна Європа" за редакцією С. Філіппова (1906) містив не тільки 39 карт, майже 100 фотографій і малюнків, плани європейських столиць, а й схеми тунелів Швейцарії і назви окремих гірських вершин, п'ятимовний російсько-французько-англійсько-німецько-італійський дорожній словник. Видавались путівники і по Росії (напр. "Ілюстрований практичний путівник по Криму", 1888 р.). Подорожі по Росії відомі із творів М. Карамзіна ("Записки русского путешественника"), О. Радищева ("Путешествие из Петербурга в Москву"), французьких авторів А. де Кюстіна ("Миколаївська Росія"), О. Дюма-батька ("Дорожні враження"), що з'явилися в середині XIX ст.

Пожвавленню туризму в Росії дуже сприяло будівництво залізниць, що розпочалось у середині XIX ст. будівництвом залізничного сполучення між двома російськими столицями Москвою та Санкт-Петербургом. До початку Першої світової війни залізниці з'єднали фактично всі основні промислові центри Росії, було побудовано Транссибірську магістраль, що з'єднала Москву з Владивостоком і стала одним із привабливих туристичних маршрутів, популярних не тільки в Росії, а й за кордоном (подорожі Транссибірською магістраллю пропонувала фірма Т. Кука). Розгалужена мережа судноплавних річок стимулювала річкові круїзи (особливо популярними були круїзи по Волзі), морські круїзи по Кримсько-Кавказькій лінії також були дуже популярні. Сухопутні шляхи сполучення залишались погано облаштованими і небезпечними як в часи А. де Кюстіна, який дуже

в'їдливо зобразив обслуговування подорожніх на початку XIX ст., так і пізніше.

Ще за часів Петра I в Росії почали розвивати курортну справу. Першим російським мінеральним курортом, відкритим за наказом Петра I, до якого він особисто приїздив на лікування, стали "Марціалні води", що в Карелії неподалік від Петрозаводська. З 1803 р. почалось освоєння кавказьких мінеральних вод, а з другої половини XIX ст. – морських курортів Чорного моря. На курортах активно розвивалась екскурсійна справа, створювались музеї. Засновником екскурсійної діяльності в Росії вважають декабриста П. Якушкіна, який, перебуваючи на засланні в Тюменському краї, організовував походи та екскурсії для дітей. Екскурсії для школярів як обов'язковий елемент навчального процесу запровадив Н. Захаров, директор Олександрівської учительської школи в м. Тифлісі. Активний туризм з пізнавальною та дослідницькою метою об'єднував аматорів у клуби за інтересами, і в другій половині XIX ст. такі організації набули значного поширення у великих містах Росії. Так, Товариство аматорів природознавства, засноване в другій половині XIX ст., мало свої відділення в Петербурзі, Москві, Казані, Єкатеринбурзі та інших містах; діяв Кримсько-Кавказький гірський клуб (м. Одеса), Кавказьке гірське товариство (м. П'ятигорськ), Російський туринг-клуб (Санкт-Петербург), Російське гірське товариство та інші організації. Для популяризації туризму видавались спеціалізовані журнали "Екскурсійний вісник", "Русский экскурсант", "Русский турист", "Школьные экскурсии и школьный музей", "Самокат", "Велосипедист", популярні збірники за результатами природознавчих екскурсій тощо.

Самодіяльний туристичний рух, що набирав поширення, був підтриманий та популяризований туристичним бізнесом, що зародився в Росії в другій половині XIX ст. Російські дослідники подають дві дати зародження в Росії організованого туризму, після чого він почав набувати рекреаційного змісту та ознак масовості: 1871 р., коли Сенатом Великого князівства Фінляндського був зареєстрований затверджений Олександром II статут Акціонерного товариства "Іматри"; 1885 р., коли у Санкт-Петербурзі була опублікована книжка "Первое в России предприятие для общественных путешествий во все страны света Леопольда Липсона", в якій була викладена концепція власне туристичної діяльності з надання послуг з питань перевезення,

розміщення, екскурсійного обслуговування та пропозиція чотирьох турів Європою [7].

Для початкового етапу історії туризму, який завершився з початком Першої світової війни, характерні дві тенденції: аматорство, що спонукало до створення клубів за інтересами, і розвиток активного відпочинку (пішохідні й гірськопішохідні екскурсії, альпінізм, велосипедні подорожі) та організація масових подорожей, яка спочатку мала соціальний характер, а згодом набула рис бізнес-діяльності із задоволення потреб переважно заможних верств населення у проведенні дозвілля в комфортній та безпечній подорожі.

Міжвоєнний етап розвитку світового туризму позначений подальшою активізацією спортивного туризму, широким залученням молоді до туристичного руху та формуванням основ індустрії туризму як системи взаємопов'язаних спільною метою (обслуговування туристів) видів діяльності.

У Радянському Союзі туристичному рухові було приділено державну увагу та підтримку, що сприяло його значному поширенню. На V Всесоюзній конференції ВЛКСМ у 1927 р. туризм був визнаний "пролетарським", а в 1928 р. замість розрізнених акціонерних товариств, що займались організацією подорожей, рішенням Наркомпросу СРСР був створений "Радтур" – акціонерне товариство "Радянський турист", що мало за мету плановий розвиток туризму. Його завданням було формування мережі туристичних маршрутів, які б пропагували досягнення радянського ладу. "Радтуром" була розбудована туристична інфраструктура з мережі туристичних баз, сезонних притулків, будинків туриста і вже у 1929 р. пропонувалось 29 маршрутів фактично по всій території Радянського Союзу. Акціонерне товариство "Радтур" випускало й розповсюджувало платні путівки, які могли придбати як підприємства для заохочення працівників, так і окремі акціонери. Але комерційна, хай навіть контрольована державою, діяльність не відповідала ідеалам революції, тому 1929 р. за ініціативи ЦК ВЛКСМ з'явилося Товариство пролетарського туризму РРФСР (ТПТ), яке очолив відомий партійний та державний діяч Микола Криленко, що сам полюбляв дальні походи та експедиції (ним була ініційована спортивно-дослідницька експедиція на Памір, 1930–1934 рр.). Дуже швидко ця організація, що отримала назву Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій, стала однією з наймасовіших у країні (майже

800 тис. членів). Товариство організувало масові акції як у країні (напр. Всесоюзний дослідницький похід "За сировиною для верстатів п'ятирічки"), так і з пропаганди радянського способу життя за кордоном (круїз ударників праці на теплоході "Абхазія" навколо Європи, 1930 р.). ТПТЕ мало потужну інфраструктуру із 360 турбаз і будинків туриста загальною місткістю 17 тис. місць, розробило й обслуговувало 177 далеких планових маршрутів (середня тривалість маршруту становила близько двох тижнів, що відповідало тривалості відпустки в той час), у тому числі 103 – індустріальних, 40 – краєзнавчих, 23 – сільськогосподарських, 11 – для іноземців [8]. Випускались спеціалізовані журнали: "На суше и на море" з додатком "Библиотечка туриста", "Турист-активист", створено було державне видавництво "Физкультура и спорт" (1923), яке мало пропагувати туризм і заняття спортом. Зміцнювалась співпраця із профспілками – місцевим профорганізаціям було надано дозвіл на фінансування самодіяльного туристичного руху та купівлю путівок на планові маршрути Товариства. Діяльність Товариства була ліквідована постановою Президії ЦВК СРСР від 17.04.1936 р., його майно передано ВЦРПС, при якій створювалось Туристсько-екскурсійне управління.

Паралельно розвиткові внутрішнього туризму, Радянський Союз розвивав і міжнародну туристичну діяльність: 1929 р. було створено Державне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР при Наркоматі зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Метою "Інтуристу" було формування позитивного "іміджу" країни, що будувала соціалізм. Його діяльність зосереджувалась на розробці турів для іноземних туристів і їх реалізації за кордоном та обслуговуванні іноземних громадян у Радянському Союзі. Для реалізації турів відкривались іноземні представництва ("Moskow Limited" у Великій Британії, "Intourist GmbH" в Німеччині та ін.), укладались угоди про співпрацю з відомими світовими туристичними компаніями "American Express Co", "Thomas Cook & Son", було налагоджено випуск журналу "Soviet Trevel", який розповсюджувався через представництва "Інтуристу" в країнах Європи та Америки і рекламував поїздки до СРСР. У цей період країну відвідали відомі письменники: Теодор Драйзер, Бернад Шю, Ромен Ролан, Рабіндранат Тагор. У 1931 р. "Інтурист" спільно з Інститутом Арктики організували унікальну подорож для іноземних туристів по Північному Льодовитому океану на криголамі "Мальгін". Для обслуговування іноземних туристів у СРСР

розбудовувалась окрема туристична інфраструктура, за своїми стандартами наближена до європейського рівня, і вже перед Другою світовою війною в розпорядженні "Інтуриста" було 27 готелів, 26 ресторанів, 334 одиниці автотранспорту для екскурсійного обслуговування. Тобто, можна говорити про створення та діяльність у радянському туризмі двох монопольних структур, одна з яких опікувалась внутрішнім, а інша – міжнародним туризмом.

Міжвоєнний період позначився значним сплеском туристичних подорожей як у Європі, так і в Америці завдяки розвитку транспорту й формуванню туристичної інфраструктури вздовж доріг, в основних транспортних вузлах і туристичних центрах. Доступність автомобілів стимулювала розвиток нових типів підприємств розміщення – мотелів, мережа яких почала розбудовуватись у США з 1925 р. У 1927 р. Конрад Хілтон заснував готельний ланцюг, розрахований на клієнтів із середніми статками, тобто на масового туриста. На такого ж туриста було розраховано тури, запропоновані швейцарською туристичною компанією "Отельплан", яка в перший же рік свого заснування (1935) реалізувала понад 50 тис. турів. У Німеччині масовий туризм був підтриманий на державному рівні націонал-соціалістами, які прийшли до влади 1933 р. Тоді ж був заснований Імперський комітет з туризму, діяла масова громадська туристична організація націонал-соціалістів "Сила через радість". Держава сприяла залученню до туристичних подорожей широких верств населення, пропагувала туризм, що сформувало в Німеччині масовий туристичний рух на основі формування групових турів.

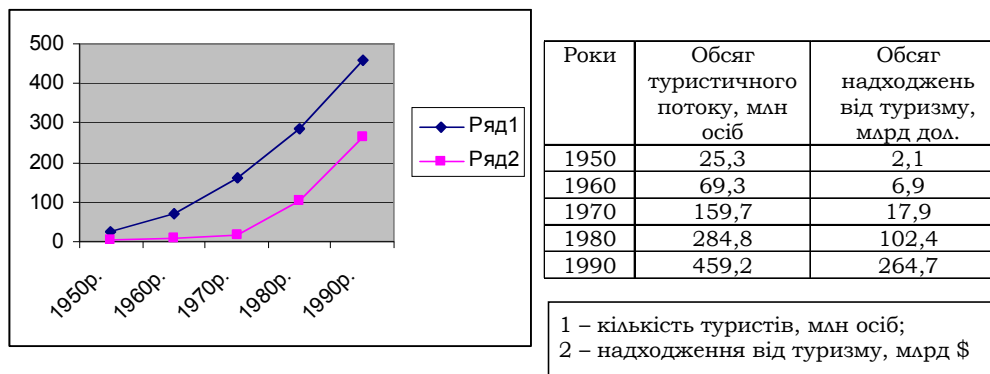
У міжвоєнний період масовість туризму, його спортивно-пізнавальна спрямованість підтримувались дослідженнями полярних районів і Північного полюсу (достатньо згадати політ У. Нобіле на дирижаблі до Північного полюсу, полярні дослідження на дрейфуючій кризі І. Папаніна та його колег, польоти В. Чкалова, М. Водоп'янова та інших льотчиків). Одночасно розвиток інфраструктури, державна підтримка в ряді країн та переорієнтація туристичного бізнесу з обслуговування заможних клієнтів на обслуговування клієнтів із середнім статком формували індустрію туризму, розраховану на обслуговування масових туристичних потоків.

Післявоєнний період (40–60-ті рр. ХХ ст.) позначений подальшим зростанням туризму, справжній бум якого припадає на другу половину 60-х – 80-ті рр. ХХ ст. Цей етап можна назвати *етапом*

формування індустрії туризму як галузі світового господарства з обслуговування стабільних туристичних потоків, етапом формування національних туристичних мереж та їх об'єднання в систему міжнародного туризму. В цей час у Північній Америці та Європі активно розбудовується сфера гостинності: урізноманітнюються типи закладів із надання послуг розміщення, харчування, особливої популярності набуває система швидкого харчування, урізноманітнюється сфера дозвілля, чисельно зростають туристичні фірми. Сфера гостинності концентрується в місцях з визначеною туристсько-рекреаційною спеціалізацією – так формується мережа курортів різного типу та туристичних центрів, розпочинається процес їх агломерування ("зростання" в суцільні рекреаційні зони вздовж, напр., морського узбережжя). Потужний розвиток автомобілізації населення сприяв "проникненню" туристів практично в усі мальовничі куточки, але особливої популярності у 50-60-ті рр. набув рекреаційний туризм або поїздки з метою відпочинку та розваг до найближчого узбережжя. Так формуються масові туристичні потоки і система їх обслуговування, розрахована на стандартизацію попиту: відпочинок у звичних умовах, розваги без особливих навантажень. Справжньою новацією в туризмі цього етапу стало планове формування туристичних центрів із заданими властивостями. Так, транснаціональна корпорація Walt Disney Co за мотивами популярних мультиплікаційних фільмів Уолта Діснея розпочала формування мережі оригінальних тематичних парків відпочинку та розваг "Діснейленд". Перший такий парк був побудований у 1954 р. в Анахаймі (штат Каліфорнія), у тому ж році звели ще один парк в Орlando (штат Флорида), потім такі парки були збудовані в Токіо (1983) та під Парижем (1992). Таким чином, протягом 20–25 післявоєнних років розвиток туристичної інфраструктури сформував *індустрію туризму – систему галузей і видів діяльності, спрямованих на задоволення потреб подорожуючої людини (туриста)*. Потреби ці поступово, з розвитком ринку пропозиції та зростанням рівня життя та культурно-освітнього розвитку населення, трансформувались від масового, рекреаційної спрямованості стандартизованого туристичного продукту, до індивідуалізованого продукту. Уже в 70–80 рр. було сформовано ринок міжнародного туризму, який мав диференційований характер попиту / пропозиції. Чітко розмежувались національні ринки країн, орієнтовані на міжнародний туризм, та країни з переважною орієнтацією на внутрішній туризм (це в першу чергу соціалістичні країни). Активізувались процеси монополізації у сфері туризму й готельного бізнесу, позначені формуванням потужних міжнародних готельних мереж: Holiday Inn, Sheraton, Marriott, Hilton Hotels та інших,

які зайняли провідні позиції в міжнародному туризмі, заклавши основи формування світового ринку послуг. Значним темпам зростання туризму сприяли успіхи в транспортній сфері, зокрема, в авіабудуванні, морському суднобудуванні: завдяки новим технічним рішенням зростає потужність транспортних засобів, збільшилась дальність безпосадочних польотів. Це ще більше розширило можливості для подорожування, скорочуючи відстані та урізноманітнюючи туристичну пропозицію за рахунок відкриття нових напрямів та розбудови нових туристичних центрів і курортів. Сформована в повоєнні роки система координації розвитку міжнародного туризму (спочатку Міжнародний Союз Офіційних Туристичних Організацій, потім Всесвітня Туристична Організація) сприяла консолідації зусиль національних виробників туристичного продукту, уніфікації технологій, що підвищило загальний рівень обслуговування туристів.

Туризм стабільно нарощував темпи росту у середньому на 4–5 % щорічно (рис. 2.2).

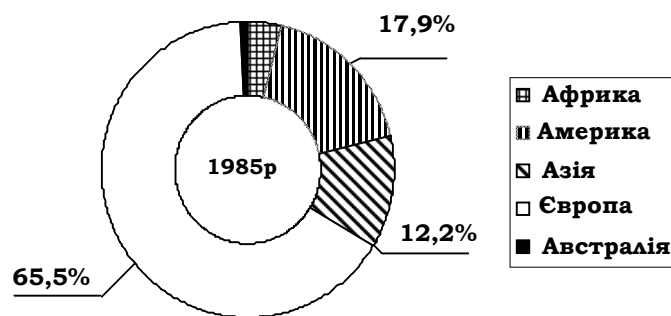

Рис. 2.2. Динаміка основних показників розвитку міжнародного туризму

Найінтенсивнішими туристичні переміщення були в Європі та Північній Америці, а найпотужніші напрями міжконтинентальних туристичних переміщень сформувались між цими двома макрорегіонами та в напрямку з півночі на південь: з територій, розташованих у помірній природно-географічній зоні до субтропічних територій і далі на південь (рис. 2.3).

Так, протягом ХХ ст. туризм через примхи багатих аристократів перетворився на масовий сезонний рух населення з рекреаційною метою, який у розвинених країнах охопив від 30 до 60 % населення, а кількість міжнародних туристів у середині 80-х рр. становила майже 5 %

від загальної чисельності населення Землі. Це свідчить про те, що туризм увійшов до стилю життя більшості населення розвинених країн світу, сформував потужну сферу світової економіки, щоб забезпечити гарантовано якісним обслуговуванням переміщення таких значних мас людей.

Рис. 2.3. Структура туристичного потоку в розрізі частин світу, 1985 р.

З 90-х рр. ХХ ст. у міжнародному туризмі стала помітною тенденція, яку можна назвати *глобалізацією*. Глобалізаційні тенденції в туризмі проявляються в подальшому стабільному зростанні туристичних потоків, у стандартизації послуг і уніфікації технологій обслуговування, притаманних всім складовим індустрії туризму. Для сучасного етапу розвитку туризму характерні такі риси: 1. *Геоторизація* або практично "повсюдне" проникнення туристів і поширення туристичної діяльності. На висоті близько 2000 м постійно приймають відвідувачів альпотелі та турбази, відкриваються підводні готелі, наприклад, на Великому Бар'єрному рифі; користуються підвищеним попитом тури до Антарктиди (правда, в обмежених, відповідно до міжнародних угод, масштабах); започаткований космічний туризм (першим таким туристом став у 2001 р. Деніс Тіто), тобто з туристичною метою освоюються не тільки земні простори, які до того мало були задіяні в туризмі, а й водні та навколоземні простори, що свідчить не тільки про технічні можливості людства, а й про диверсифікацію попиту, про стійкі позиції туризму в людській свідомості. 2. *Транснаціоналізація* туристичної діяльності, яка проявляється в подальшій концентрації капіталу, централізації управління й формуванні потужних наддержавних утворень у сфері індустрії туризму – транснаціональних корпорацій (ТНК), яким і належать провідні позиції у формуванні світового туристичного

бізнесу, міжнародних стандартів обслуговування. Процеси транснаціоналізації водночас обумовили посилення територіальної диференціації та зростання поляризації національних туристичних ринків, поглиблення "осьового" поділу праці між ринками високорозвинених країн та ринками країн, що розвиваються. Ускладнюються також форми бізнес-організації в індустрії туризму: франчайзингові угоди, угоди на управління та оренду тощо. Поглиблюється спеціалізація з одночасним посиленням кооперування на засадах корпоративності. 3. *Диверсифікація* туристичного ринку або ускладнення його внутрішньої структури за рахунок урізноманітнення попиту / пропозиції, унаслідок чого виникають нові види та форми туризму. Цей процес обоюсторонній, тобто залежить і від формування попиту, тобто від рівня запитів і вимог туристів, від формування пропозиції внаслідок ущільнення ринку тощо. У туристичній діяльності, яка завжди була не тільки фінансово, а й інформаційно залежною, роль інформаційної складової особливо зростає, *інформація* стає окремим продуктом туристичного ринку, а надання інформації – окремим напрямом туристичної діяльності.

Успіхи туризму як в економічній, так і в соціальній сфері підтверджуються статистичними даними про зростання туристичних потоків і надходжень від туризму, збільшення середніх витрат подорожуючих, що свідчить як про загальне підвищення рівня життя населення, так і про формування сфери життєдіяльності, пов'язаної з відпочинком та змістовним проведенням дозвілля, дає можливість прогнозувати подальші успіхи туризму тощо (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1. Прогноз обсягів міжнародних туристичних потоків у розрізі регіонів ВТО (млн осіб)

Макрорегіон	Роки				Середньорічні темпи росту, %
	1995	2000	2010	2020	
Світ у цілому	565,4	698,3	1006,4	1561,1	4,1
Африканський	20,2	26,9	47,0	77,3	5,5
Американський	108,9	130,2	190,4	282,3	3,9
Тихоокеансько-Східноазійський	81,4	111,7	195,2	397,2	6,5
Європейський	338,4	403,3	527,3	717,0	3,0
Близькосхідний	12,4	20,0	35,9	68,5	7,1
Південно-Азійський	4,2	6,3	10,6	18,8	6,2

Туризм, що зародився та зростав у Європі, поступово поширюючись світом, і надалі залишиться серед населення країн цього регіону найпопулярнішою формою дозвілля. Європа, незважаючи на певне падіння темпів росту міжнародного туризму та зменшення частки у світовому туристичному потоці, залишається світовим лідером туристичного руху. Основна маса туристів (понад 80 %), які подорожують Європою – це внутрішньорегіональні туристи. Найбільшою туристичною активністю вирізняються країни Західної та Південної Європи, що здатні задовольняти найрізноманітніший попит практично в усіх сегментах туристичного ринку. Особливо високі темпи росту характерні для Південноєвропейського та Східносередземноморського субрегіонів. Найпопулярнішими серед туристів, що подорожують Європою, залишаються Франція, Бельгія та Нідерланди, а Париж, Амстердам, Брюгге та Брюссель належать до найпопулярніших і найвідвідуваніших міст. Стабільною популярністю у туристів користується Рим та Венеція (Італія). Протягом 90-х рр. ХХ ст. значно зросла популярність країн Центральної та Східної Європи, особливо Угорщини, Чехії, Польщі, Росії. Незважаючи на події 11 вересня 2001 р. у США, коли терористичний напад забрав життя тисяч людей, Нью-Йорк залишається одним із найпопулярніших туристичних центрів світу. До складу найвідвідуваніших американських міст увійшли також Бостон та Вашингтон. Зростає популярність країн Східної (Японія, Китай) та Південно-Східної Азії (особливо Таїланду, Малайзії).

Водночас туризм, поширення якого в сучасному світі можна назвати глобальним, має і глобальні проблеми розвитку, а саме: проблеми безпеки, екологічної та соціокультурної стабільності.

Проблема безпеки в туризмі є однією з основних. Її можна віднести до розряду "вічних" проблем туризму, але в часи глобалізації глобальною стає і проблема безпеки пересування, перебування на курортах, відвідування туристичних об'єктів.

Ще на ранніх етапах подорожування розбій на шляхах став невід'ємним його супроводом. За історичними документами та оповідями численних мандрівників, більш-менш стабільні потоки навіть формували відповідний спосіб життя місцевих жителів, побудований на грабунках подорожніх, тому можливість убезпечити подорож завжди була одним із провідних завдань. Розвиток масового туризму поставив безпеку подорожування на державний рівень, що значно убезпечило подорожі, але не зняло проблеми, яка загострюється відповідно до

військово-політичної стабільності у світі та в окремих регіонах. Проте локальна небезпека в сучасному світі переросла в небезпеку глобальну, коли наприкінці ХХ ст. загострилась проблема тероризму. Тероризм є насильницькою дією (переслідування, захоплювання заручників, вбивства тощо), здійснюваною з метою залякування, підкорення політичних супротивників або конкурентів, нав'язування певних дій чи лінії поведінки. Терор може бути індивідуальний, груповий (напр., діяльність екстремістських політичних угруповань), державний (репресії тоталітарних чи диктаторських режимів), міжнародний (спрямований на глав держав та урядів, дипломатичні представництва й міжнародні організації, терористичні акти з великою кількістю жертв). Міжнародний тероризм як форма боротьби шляхом особистих або колективних дій, де проявляється невдоволеність тими чи іншими подіями, особами, діями певних громадських чи політичних діячів, державною політикою окремих країн, спирається на організовані, часто міжнародні за характером діяльності, організації, які пропагують радикальні методи боротьби. Загострення міжнародного тероризму ставить під загрозу саме існування сучасної цивілізації, тому міжнародним співтовариством прийняті численні багатосторонні конвенції та законодавчі акти з посилення боротьби з міжнародним тероризмом. Боротьба з тероризмом, який визнаний "загрозою № 1" для сучасної цивілізації, є провідним завданням діяльності міжнародних і регіональних організацій, прогресивної світової громадськості, діяльності держав та урядів.

Екологічна проблема є проблемою сталого (збалансованого) розвитку туризму. Взаємопов'язаність глобальних екологічних проблем людства з можливостями розвитку туризму викликала посилену увагу до екологічної функції туризму, сприяла екологізації туристичної діяльності, викликала розвиток окремого напрямку – екологічного туризму. Означена проблема постала не тільки у зв'язку із загальною екологізацією суспільної свідомості й досягненням глобальності екологічних проблем людства на межі століть, але у зв'язку зі зростанням значення екологічної функції туризму як природоохоронної та виховної.

Глобальність екологічного впливу туристичної діяльності знайшла відображення в Програмі збалансованого (сталого) розвитку туризму, що була запропонована на Самміті Землі (Ріо-де-Жанейро, 1992) та розвинена десятиріччя по тому (Йоганнесбург, 2002).

Екологічні проблеми туризму по-різному усвідомлюються і вирішуються залежно від рівня соціально-економічного розвитку окремих країн та регіонів. Так, в Європі прийнята Декларація з біорозмаїття та розвитку туризму (Берлін, 1997). Законодавство ряду країн, що розвиваються, приводиться до відповідності із міжнародними нормами щодо впливу туризму на довкілля (обмеження на полювання, вивезення окремих видів рослин і тварин, обмеження навантажень на вразливі екосистеми тощо).

Екологізація туристичної діяльності об'єктивно викликана геоторизацією туризму, зміною попиту на ринку туристичних послуг у бік екологічно спрямованих видів та форм, що викликає "територіальну експансію" туристичної діяльності, освоєння нових територій до того слабо або зовсім не задіяних у туризмі. Такими територіями виступають передусім малозаселені, найчастіше економічно слаборозвинені райони, які, не відчуваючи значного антропогенного тиску, мають найкращі екологічні показники, і де туризм стає одним із активних стимуляторів економічного зростання, розвитку національних промислів та ремесел, збереження національних традицій тощо. Позитивним є також подальший розвиток туризму в національних парках та інших природних резерватах. Але екологізація туристичного попиту містить у собі й негативні впливи. Це перш за все переважання антропогенного тиску в зонах давньої рекреаційної експлуатації, яке призводить до їх деградації, часто спричиняючи хаотичну дегломерацію туристичних центрів і вузлів.

Соціокультурна проблема в туризмі набуває глобального характеру, оскільки туризм є глобальним комунікатором, який дозволяє спілкуватися представникам різних етносів і конфесій. Міжетнічні, міжконфесійні, міжцивілізаційні контакти стимулюють культурну дифузію, сприяють поширенню культурних здобутків та взаємозбагаченню культур, культурно-просвітницькому саморозвиткові тощо. Саме соціокультурна функція туризму в сучасних умовах стає провідною, і в той же час постає проблема культурних комунікацій, соціокультурної адаптації туриста до певного етнокультурного середовища. Цей адаптивний процес залежить від толерантності, рівня особистої культури та освіченості туриста, його готовності до сприйняття етнічного, релігійного, етнорелігійного оточення. Саме запобігання можливим міжетнічним та міжконфесійним конфліктам через поширення етнічної інформації

та виховної роботи є одним із нагальних завдань туристичної діяльності. З іншого боку, у країні, яка приймає туристів, також мають проводитись аналогічні заходи в ході реалізації туристичної політики зі створення доброзичливого та приязного клімату, який би дозволив туристу швидше адаптуватися до незвичних умов і сприяв отриманню позитивних вражень від подорожі. Тобто, соціокультурна адаптація має обопільний характер, який може корегуватися в ході проведення скоординованої туристичної політики.

2.4. Мандрівництво українців та Україною

Саме географічне положення України майже в центрі Євразії формувало її історичну долю на "розі шляхів". Нинішня територія України згадується в творах *античних авторів*, які подорожували з пізнавальною, дослідницькою метою і відвідали Північне Причорномор'я: Геродот у IV томі під назвою "Скіфія" свого дев'ятитомного видання "Історія" надає опис цих територій, відомості про скіфів, що населяли тоді ці землі. Страбон у своїй 17-томній праці "Географія" наводить власні спостереження життя й господарської діяльності населення, розповідає про їхні зв'язки з грецькими полісами. Про зв'язки з давньогрецькими містами свідчать і згадки про "гіперборейських дівчат", що з дарами (снопами пшениці) приходили на поклоніння до храму Афродіти. Відомості про наші південні землі є в Гіпократа, Птолемея. Римляни також подорожували в цих краях, як відомо із творів Плінія Старшого, Публія Корнелія Таціта тощо.

Із візантійських джерел довідаємося про життя, економічну, політичну та військову експансію дохристиянської України-Руси. У другій половині VI ст. Прокопій Кесарійський записав: "Народами Склавінами і Антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади... Єдиного бога, що надсилає блискавку – визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров у всяку худобу... Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло.

Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів пішки, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають... У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою, всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудоваті всі...але вони зовсім не злі і не підступні. І йми у Склавів та Антів колись було одно: за давніх часів і цих і тих звали Спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край – бо більшу частину того берега Істра замешкують вони" [6, с. 23–24]. А в X ст. Лев Диякон, що перебував при війську візантійського імператора Василя часів походів князя Святослава на Константинополь, давав таку характеристику воякам України-Руси: "Нарід нерозважний, войовничий, сильний, що нападають на всіх сусідів – вони ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів і якщо не сподіваються вирватися, то встромляють собі в нутро меч і так себе забивають" [там само, с. 25].

Описи народів, що населяли територію нинішньої України, їх зовнішнього вигляду, звичаїв і традицій залишили арабські мандрівники VIII–X ст. Ібн Хордадбе, Аль Джайгані, Ібн Фадланд, Аль Масуді, Ібн Дауст тощо. Зокрема, Ібн Дауст у творі "Книга добрих скарбів", написаний у першій половині X ст., зазначає: "Поміж країною Баджнуків (печенігів) і країною славян десять днів дороги; на початку славянської землі є місто Куяб (Київ). Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. Країна славян – край рівний і лісний; в лісах вони і живуть" [там само, с. 18].

Відомо, що давньоруська держава Київська Русь підтримувала тісні економічні, політичні й родинні зв'язки зі своїми європейськими сусідами (князь Ярослав Мудрий віддав своїх дочок заміж до Франції, Швеції, Угорщини. Частими були відвідування цих земель іноземними купцями та послами. За часи монголо-татарського нашестя майже не залишилося спогадів європейців про ці землі. Подорожування відновляється з XIII–XVI ст. і поживається в подальшому. У XV–XVII ст. про Україну починають писати досить часто різні подорожні, що з Європи їхали на Схід. Найчастіше це були італійці, які підтримували традиційні зв'язки з причорноморськими землями, і свою подорож з Генуї чи Венеції починали із Криму. Так, венеціанський шляхтич Йосафат Барборо 16 років провів у Криму і детально описав життя, побут, військовий лад татар, природні

особливості краю. Литовський дипломат у Кримському ханстві Михалон Литвин 1550 р. подорожував Україною і залишив докладні дорожні нотатки про Київ, Київщину, їхні природні багатства, що так його вразили: "Грунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля) виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають різноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грона винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград. В старих дубах і буках, в котрих зробили дупла, обильно водяться рої бджіл з щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою зі степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчакі назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами" [там само, с. 48–49].

Не менше вражала Україна часів Запорізької Січі й інших європейських дипломатів: Еріха Лясоту, посла німецького цесаря Рудольфа II, Якова Генкеля фон Доннерсмарка. Велике значення для вивчення України має книга Гійома Девасера де Боплана, інженера, який був запрошений для фортифікаційного будівництва, і протягом 1630–164 рр. подорожував Україною, залишивши не тільки описи її природи, життя населення, а й докладні картографічні матеріали. Україна за часи Б. Хмельницького описана у щоденнику Павла Алепського (з міста Алеппо, Сирія), що разом тут зі своїм батьком антіохійським патріархом Макарієм III (1648–1672). Він у першу чергу звертав увагу на релігійні обряди й культуру населення і відзначав, що "ціле населення України грамотне, а серед монастирських (київської Лаври) наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями" [там само, с. 83].

Чим далі, тим більше ширились зв'язки України зі світом, тим більше українські землі та український народ цікавив європейських

сусідів, які полишили численні спогади (про це детально наведено в книзі Володимира Січинського (Сіцинського) "Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть", видану у 1938 р. у Львові. У передмові до першого видання автор зазначав: "Описи подорожей по Україні та інші писання чужинців про нашу Батьківщину і наш нарід, – це надзвичайно цінний скарб для пізнання минувщини і сучасності українського народу у всіх проявах його життя і творчості.... Знайомство з такими авторами-чужинцями мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневірря і шкідливе почуття менше-вартості (порівнюючи з іншими народами) та закріплює й загартовує нашу національну гідність" [6, с. 9–10].

Наші співвітчизники також мандрували – мандрі ці мали переважно військову або торгову мету. Зокрема, арабські автори зазначають широкі торгові зв'язки, коли купці-слов'яни з території нинішньої України зустрічались їм не тільки на узбережжі Чорного й Середземного морів, а й у Вірменії, Поволжі, Багдаді. Аль Масуді на початку X ст. писав: "Вони мандрують з крамом в країну Андалус (Еспанія), Румію (Рим, Італія або Візантійська держава), Кустантинію (Царгород) і Хозар" [6, с. 17]. Але мандрі мали також дипломатичну або релігійну спрямованість. Паломництву з України та Україною сприяли в першу чергу два чинники: а) поширення та закріплення християнства на Русі; б) хрестові походи й масове європейське паломництво до Святої Землі. Саме паломницькі подорожі залишили значний пласт літературних джерел. Із цих джерел стає відомо, що одними з перших паломників був засновник Києво-Печерського монастиря святий Антоній, який побував у Константинополі, на Афоні та в Палестині ще за життя Володимира Святого. Другий (у 1062 р.) – "Блажений Варлаам, син Івана боярина, ігумен монастиря святого Дмитра (у Києві), одійшовши в святий град Єрусалим і походивши там по Святих Місцях, повернувся у монастир свій"[5].

Першим письменником серед паломників став Данило Ігумен – ігумен одного з монастирів Чернігівської землі, який очолив групу паломників до Святої Землі на початку XII ст. і залишив свої враження в книзі "Житие и хождение Даниила, Русской земли игумена" [2], яка майже шість століть по тому залишалась цікавим літературним описом Палестини часів Єрусалимського королівства та певним "керівництвом" і довідником для наступних паломників, була перекладена грецькою, німецькою, французькою мовами. Ігумен

Данило писав: "Я, недостойний ігумен Данило, змушений своїми помислами і нетерпінням, забажав бачити святий град Єрусалим і Землю Обіцяну і з Божою поміччю відвідав Єрусалим і бачив Святі Місця, обійшов всю землю Галілейську і Святі Місця біля Єрусалиму, де Христос ходив своїми ногами і великі чудеса показав в тих Місцях Святих. І бачив все своїми очима грішними, що беззлюбливий Бог дозволив мені побачити і що я довгий час прагнув бачити" [там само, с. 10].

Паломництво, залежне від політичної стабільності, "хвилями" котилося з України до Палестини: з XV ст. відомий опис двох паломництв священно-інока Варсанофія до святого граду Єрусалиму (1456, 1461–1462), які він розпочинав у Києві; з XVIII ст. залишили свої спогади ієромонахи Макарій та Сильвестр з Новгород-Сіверського (1704–1707), монах з Чернігова Іполіт Вишенський (1707–1709), ієромонахи Сильвестр та Никодим з Чернігівської єпархії (1722). Паломництво за ці часи не тільки до Святої Землі, Риму чи Барі, а й по лаврах (Києво-Печерська, Почаївська) та монастирях України-Руси набуває значного поширення, формується навіть своєрідний "образ" такого паломника – "каліки перехожого" (від лат. *caliga* – на той час паломницьке взуття, запозичене як одяг у західних паломників в Константинополі), котрий ходив у "Царград", на Афон, в Єрусалим, потім мандрував по вітчизняних святинях і, нарешті, перетворював ці мандри у стиль життя.

Одним, мабуть, із найвідоміших українських мандрівників і дослідників XVIII ст. є Василь Григорович-Барський, який залишив цікаві описи країн та міст Європи, Близького Сходу, Єгипту. Василь Григорович-Барський (1701–1747) походить із купецької небагатої родини, яка мешкала в Києві на Подолі. Отримавши в дома початкову освіту, він 1715 р. вступає до Києво-Могилянської академії, яка була провідним культурним і науковим осередком в Україні. У 1723 р. тоді 22-річний студент вирішує продовжити освіту та підлікуватися в Європі і направляє спочатку до Львова, а звідти, через Відень, Венецію – до Барі (місце поклоніння святому Миколаю) і далі через Неаполь до Риму. В. Григорович-Барський залишив детальні описи не тільки святинь Риму, а й умов прийому там паломників. На сьогодні за цими описами ми можемо скласти докладну картину організації паломницького руху та рівня розвитку інфраструктури в Італії першої половини XVIII ст. Навесні 1725 р. цей мандрівник на кораблі вирушає до Греції, ближче до Святої Землі, відвідує острови Корфу та Хіос, зупиняється в Салоніках і рушає на Афон, де зазнав багато злигоднів, обходячи всі монастирі. Навесні 1726 р. В. Григоровичу-Барському вдається безкоштовно потрапити на корабель з паломниками до Святої Землі, куди він і прибув у вересні

1726 р. У Святій Землі Барський мандрував аж до квітня наступного року. Після того, мандруючи Святими Місцями Сходу, ще двічі побував у Святій Землі (у 1729 та 1734). Під час своїх подорожей В. Григорович-Барський, незважаючи на труднощі та хвороби, майстерно замальовував побачене та занотовував враження книжною українською та грецькою мовами. Ці записи були його найдорожчим дорожнім скарбом, нажитим за 24 роки мандрів. На Україну, до Києва, він повернувся в 1747 р. на початку вересня, а 7 жовтня, не встигнувши повністю впорядкувати свої записи, помер. Крім описів, В. Барський залишив велику кількість малюнків тих місць, де відбувались його мандри. Праця цього дослідника – не тільки видатна пам'ятка паломницької літератури, а й перший український географічний опис Європи та Близького Сходу. Записи Барського викликали величезний інтерес читачів того часу. Досить сказати, що до 1819 р. вони видавались шість разів: перший раз у 1778 р., останній – у 1885–1887 рр. Православним Палестинським Товариством за рахунок пожертв царської сім'ї. Однак, задовго до виходу у світ, записи Барського широко розходились у рукописах. Оригінал самого рукопису зберігається у фондах Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського (м. Київ). У часи національного відродження поновився інтерес до спадщини В. Григоровича-Барського і у 2000 р. видавництвом "Основи" було видано український переклад "Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік".

У подальшому паломництво до Святої Землі та до святинь на українській землі набувало поширення. У 1848 р. Святу Землю відвідав М. Гоголь. Але, незважаючи на залізничне та водне сполучення (пароплав між Одесою і Яффою почав ходити з початку 60-х рр. XIX ст.), яке здешевило подорожування, воно все ще залишалось задоволенням для заможних людей. Здешевленню паломництва до Святої Землі і широкому залученню менш заможних верств населення сприяло утворення в 1882 р. Імператорського Православного Палестинського Товариства, метою якого була охорона інтересів і потреб паломників з Російської Імперії. За даними Енциклопедичного словника (1897), потік паломників з Російської Імперії протягом XIX ст. зріс із кількох десятків до кількох тисяч осіб на рік, і перед Першою світовою війною становив близько 20 тисяч. Оскільки Україна знаходилась найближче до Святої Землі порівняно з іншими регіонами Імперії, можна вважати, що паломники з України могли становити від 30 до 50 % всього православного паломництва Імперії. Принаймні, у випадковій вибірці персоналій паломників до середини XVIII ст. українські становлять 50 %.

Про розмах прочанства на теренах України свідчать дані монастирів Києва, які у 1805 р. прийняли не менше 100 тис. паломників [4].

Ю. Лисянський, М. Пржевальський, М. Миклухо-Маклай, українці за походженням, залишили свій внесок у низці першовідкриттів і значних географічних досліджень XIX ст. Ю. Лисянський, який родом з м. Ніжина на Чернігівщині, здійснив навколосвітню подорож у 1803–1806 рр. М. Пржевальський, який походить із запорізьких козаків Паровальських, є знаним дослідником Центральної Азії, куди здійснив п'ять експедицій; також запорізьке коріння з Миклух має М. Миклухо-Маклай – дослідник Нової Гвінеї, Австралії та Океанії.

2.5. Етапи розвитку туризму в Україні

Поширення туризму на теренах України є явищем закономірним. В його основі лежать ті ж причини, що і в Європі, а саме: розвиток капіталізму, наслідком якого стали не тільки значні зрушення в науково-технічному прогресі, зокрема, на транспорті, що є важливим для туризму, а й у суспільних відносинах, у формуванні ринкових відносин і механізмів узгодження попиту / пропозиції, у подальшому розшируванні суспільства й формуванні "середнього класу". Для цього зростаючого прошарку населення характерний порівняно високий рівень життя та освіти, що сформувало потребу та можливість змістовного проведення вільного часу в подорожі з рекреаційною (або іншою некомерційною) метою. Нова форма проведення вільного часу в подорожі, яка в Європі припала на початок XIX ст., на нашій території поширилась наприкінці XIX ст., тобто синхронно з іншими процесами, що визначають суспільні зміни.

Періодизація розвитку туризму в Україні ґрунтується на наявних джерелах і статистичній інформації, що дало підстави виявити постійну позитивну динаміку, ускладнення функцій, форм діяльності й геопросторової організації туристичного процесу. На основі діахронного аналізу виділено чотири стадії: початкова (кінець XIX – початок XX ст.); активна (перша половина XX ст.); масова (50–80-ті рр. XX ст.); глобалізаційна (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Слід зазначити певні змістовні відміни в розвиткові туристичного процесу, які сформувалися на землях з різною історичною долею, що особливо виразно помітно в першій половині ХХ ст. (це землі, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій). Однак спільних рис у функціях, формах діяльності та локалізації туристичного процесу значно більше, ніж розбіжностей, що й дозволило визначити єдину систему часових зрізів туристичного процесу в країні.

Інтелігенція західноукраїнських земель раніше долучилася до активного подорожування – в 30–40 рр. ХІХ ст. Значного поширення набули групові, часто піші, тривалі подорожі студентів Галичиною, Поділлям, Карпатами під час літніх каденцій з метою пізнання свого краю. Вони не тільки подорожували, вивчаючи фольклор, звичаї, традиції, природу та культуру свого краю, його історичну спадщину, а й поширювали під час подорожі серед місцевого населення демократичні ідеї, інформацію про здобутки культурного життя великих міст. У цих подорожах брали участь Я. Головацький, І. Вагилевич, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, які у своїй літературній діяльності використали той досвід і матеріали, що були накопичені під час цих мандрівок. *Я. Головацький* розпочав свої подорожі ще студентом, мандруючи Прикарпаттям, Буковиною, потім поширив переважно піші подорожі на Угорщину та Закарпаття. *І. Вагилевич* щороку по кілька разів мандрував у Карпати і на основі матеріалів, зібраних у цих подорожах, залишив нариси з життя бойків, гуцулів, лемків.

Вивченню Карпат присвятив свої подорожі, але вже у 70-ті рр. ХІХ ст. *О. Портицький*. Зібраний ним археологічний та краєзнавчо-етнографічний матеріал став основою ряду науково-популярних статей та етнографічного опису "З життя волинського люду" (60–70-ті рр.), "Руїни стародавніх замків на Поділлі", "Образ Поділля" та деяких інших. *О. Портицький* був палким прихильником прогулянок околицями Львова і популяризував цей вид дозвілля серед городян, розробивши пішохідний маршрут Рава – Руська – Домажир – Страдч – Шкло – Верещиця – Крехівський монастир – Глинське – Завадів та популяризуючи пам'ятки Львівщини в своїх нарисах ("Страдецька печера", "Камінь Святого Петра" та інші), де історико-археологічні дослідження доповнені легендами й переказами, зібраними в навколишніх селах. *І. Нечуй-Левицький*, який працював в Західній Україні у 60-70-х рр., багато подорожував краєм і свої нотатки

публікував у місцевій пресі. Особливу його увагу привернули лемки і, досліджуючи їх звичаї й побутову культуру, він дійшов висновку про зв'язок Лемківщини з культурою Наддніпрянщини.

Особливу роль в організації активного туризму на західноукраїнських землях відіграв *І. Франко*. Його ініціативою у 1883 р. було створено "Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя та світогляду народу", згодом "Кружок для устроювання мандрівок по наших краях" при "Академічному братстві". Членами кружка, а це була переважно студентська молодь, яка подорожувала на канікулах, вивчаючи рідний край, організовувались кожного року подорожі (1883–1888), реклама про які розповсюджувалася в місцевих газетах, матеріали подорожей також друкувались. Ця популяризаційна робота мала наслідки – подорожувало дедалі більше молодих людей. Якщо в першу подорож зі Станіслава (нині – Івано-Франківськ) Прикарпаттям влітку 1883 р. вирушили 20 молодих людей, то в мандрівці влітку 1888 р. зі Станіслава на Коломию – Косів – Снятин уже взяло участь 38 осіб.

Одночасно з організацією туристсько-пізнавальних походів та екскурсій у західній Україні розвивався активний туризм зі спортивним ухилом, популярний в Австро-Угорщині із середини XIX ст. У 1896 р. з ініціативи віденської "Arbeiterzeitung" було створене туристське товариство "Друзі природи" ("die Naturfreunde") і аналогічні туристичні гуртки, що ставили за мету екологічне виховання в першу чергу молоді, поширились по всій імперії. На Станіславщині перше спортивно-пожежне товариство "Січ" виникло у 1910 р. Воно організовувало екскурсії, походи, під час яких його члени навчались орієнтуванню на місцевості, складанню картосхем, ставити намети та тривалий час жити у природних умовах.

У 1911 р. за ініціативи сина *І. Франка* Петра та *І. Чмоли* у Львові було засноване товариство "Пласт". Його діяльність була спрямована на фізичне загартування молоді й підвищення її національної свідомості. Ця діяльність проводилась не тільки під час походів, а й у мандрівних і постійних таборах. Того ж 1911 р. перший "пластовий" гурток було засновано у Станіславі в українській гімназії під опікою вчителя *Г. Кичуна* та семінариста *М. Шкабрія*. Але офіційним "днем народження" "Пласту" вважається 12 квітня 1912 р. – день першої присяги "пластового" гуртка при Академічній гімназії у Львові, організатором якого став *О. Тисовський* [8]. "Пластовий" рух на західноукраїнських землях можна вважати складовою Всесвітнього

Скаутського руху, започаткованого 1907 р. британським полковником Р. Баден-Паулом, який влаштував табір для 20 юнаків на острові Броунсі р. Темзи біля Лондону, де хлопчики навчалися жити в природних умовах, використовуючи для забезпечення повсякденної життєдіяльності навколишні "дари природи" і одночасно дбайливому ставленню до довкілля. Так засобами туризму досягалась мета військово-патріотичного виховання молоді.

Перші "паростки" організованого туризму в Російській імперії були започатковані в столицях Санкт-Петербурзі та Москві, а звідти поширювались на інші міста імперії, зокрема, на Україну. У 1895 р. у Петербурзі організовується Російський туринг-клуб (товариство велосипедистів-туристів), який 1901 р. був перетворений на Російське товариство туристів, філії якого були в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Одесі та інших містах [8]. У 1901 р. створюється Російське гірське товариство для дослідження гірських територій. Зазначені клуби були елітарними, закритими товариствами, які об'єднували переважно наукову інтелігенцію, письменників, художників, які здійснювали свої аматорські подорожі з пізнавальною метою.

Рекреаційного значення, особливо з поширенням моди на відпочинок на морських курортах, із середини ХІХ ст. почав набувати Крим. В 70-ті рр. поруч із палацами та дачами на південному узбережжі починають розбудовуватись санаторії і відкриватись курорти. Як курорт набуває популярності Ялта та її околиці: царська сім'я Романових купує маєток в Лівадії, на початку ХХ ст. в Ялті оселяється відомий російський письменник і драматург А. Чехов. Розбудовуються як морські курорти Алушта, Гурзуф, Судак. Завдяки лікувальним грязям набуває відомості Євпаторія, куди ще в 30-ті рр. приїздив лікуватись М. Гоголь. Сухе повітря степового Криму зробило на певний час популярним місцем лікування сухот Старий Крим, де оселився і написав свої найкращі твори О. Грін. Відпочинок у Криму поєднувався з пропагандою активного дозвілля, зокрема, організовувались піші прогулянки в гори, корисність яких була обґрунтована відомим російським лікарем С. Боткіним. Так з'явилося ряд і тепер відомих стежок – Штангеевська, протяжністю 8,5 км, яка вела від водоспаду Учан-Су по найбільш мальовничих ділянках Кримської Яйли. Слідом за нею була розроблена Боткінська стежка, названа так на честь С. Боткіна, яка вела до водоспаду Яузлар, потім

Хрестова та Дмитрієвська. Стежки було облаштовано інформаційними показчиками та місцями для відпочинку.

Поширення альпінізму та гірського туризму в Європі, позначилось в Росії заснуванням в Одесі у 1890 р. *Кримського гірського клубу*, у самій назві якого вказується на мету – природничі дослідження й рекреаційне освоєння Криму. Одним із перших організаторів аматорських подорожей з метою дослідження природи Криму був професор геології Новоросійського університету *М. Головинський*, який ще 1876 р. організував поїздку 25 студентів університету з Одеси пароплавом до Криму і назад (на пільгових умовах). *О. Головинському* належить і перший путівник по Криму. Засновниками Кримського гірського клубу, головою правління якого був призначений гірський інженер *А. Долинський*, стали вчені, лікарі, юристи, вчителі та інші представники інтелігенції, що ставили за мету не тільки дослідження природи та культури населення Криму, а й популяризацію туризму по Криму. Із 1891 до 1915 рр. членами клубу видається журнал "Записки Кримського гірського клубу", де публікуються звіти експедицій, описи подорожей та екскурсій, багато фотографій. Відділення клубу відкриваються в Севастополі та Ялті, потім в інших містах імперії. Основою діяльності відділень клубу була організація екскурсій спочатку Кримом, а з 1910 р. і Кавказом, потім по Уралу та іншим місцям. Відповідно до розширення географії та змісту подорожей клуб поміняв назву на Кримсько-Кавказький гірський клуб, який займався організацією поїздок до Криму, Кавказу, екскурсіями в місцях відпочинку, видавничою діяльністю, популяризацією туризму через виставки та формування музейних експозицій тощо. Найактивнішою та плідною була діяльність Ялтинського відділення Кримського гірського клубу, який тривалий час очолював лікар за фахом та великий ентузіаст екскурсійної справи *В. Дмитрієв*. Він не тільки обладнав екскурсійні туристичні стежки, а й створював гірські притулки для відпочинку туристів (перший такий гірський притулок було створено на Чатирдазі біля печер Бінбаш-Коба та Суук-Коба, де зупинялись спелеологи). Екскурсійний сезон Ялтинське відділення зазвичай розпочинало в квітні, а завершувало в жовтні. Найпопулярнішою була екскурсія на гору Ай-Петрі, яку можна було здійснити як пішки, так і верхи або в екіпажі. Спеціальна увага зверталась на проведення учнівських екскурсій як загальнооглядових, так і тематичних. Діяльність клубу та

його відділень рекламувалась як у газетах, так і в окремих буклетах, широко висвітлювалась на сторінках "Записок".

Геополітичні зміни, що відбулись в Європі після Першої світової війни, так само суттєво позначились і на розвитку туризму. Наступний *етап розвитку туризму (міжвоєнний)*, відповідно до його спрямування, можна назвати етапом домінування активних форм туризму, навіть з певним відтінком мілітарності. На західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії, туристичний рух відновився в 20-х рр. У 1922 р. відновило свою діяльність *туристичне товариство "Чорногора"*, створене ще 1910 р. групою любителів мандрівок м. Станіслава. Головою відновленого товариства став лікар Я. Грушкевич, який був одночасно членом Окружної Пластової Ради, членом редколегії інформаційного тижневика "Станіславські вісті", головою "Соколу" (військово-патріотична молодіжна організація), членом управи товариства "Бесіда", що значно розширило співпрацю "Чорногори" з аналогічними організаціями. Основне спрямування діяльності товариства "Чорногора" полягало у краєзнавчо-туристичній діяльності (переважало дослідження гірських масивів Чорногори, Горган, Татр), пропаганді туризму як засобу пізнання та загартування, патріотичного виховання. Це товариство тісно співпрацювало з *українським туристсько-краєзнавчим товариством "Плаї"*, яке було засноване 1924 р. у Львові істориками та краєзнавцями І. Крип'якевичем, Б. Янушем, Є. Пеленським, Ю. Полянським.

Першим головою "Плаю" став адвокат і громадський діяч В. Старосольський. Товариство "Плаї" для його засновників стало продовженням їх роботи в "Кружку любителів Львова", який сприяв проведенню й популяризації екскурсій Львовом та околицями. Діяльність "Плаю" з організації та проведення мандрівок передбачала не тільки ознайомлення з природою та культурою краю, а й збирання природничих і народознавчих експонатів, пропаганду туризмознавства. "Плаї" спочатку проводив екскурсії виключно околицями Львова, але з часом відкрилися його філії в Перемишлі, Стрию, Самборі, і діяльність поширилась на всю Галичину. Для забезпечення активного туризму "Плаї" розбудовував власну інфраструктуру. Так, у 1935 р. відбулося відкриття високогірної туристської бази, побудованої в бойківському традиційному стилі на полонині Плісце під г. Грофою (Горгани). Туристична діяльність товариства "Плаї" була перервана економічною кризою 20-х рр. і відновилася вже у 1931 р. по трьох напрямках:

організація лекцій з історії, географії краю, які б заохочували до мандрівок; проведення екскурсій; популяризація туризму в пресі тощо.

Тривалий час товариство "Плай" не мало власного друкованого видання і накопичені під час подорожей матеріали публікувались нерегулярно: у 1925 р. як додаток до газети "Новий час" під назвою "Туристика і краєзнавство", редактором якого був І. Крип'якевич; він же публікував краєзнавчі нариси в газеті "Діло". Тільки у 1937 р. товариство "Плай" почало видавати власний часопис "Наша Батьківщина", де публікувалися як наукові дослідження, так і матеріали з організації туризму й методики проведення екскурсій. У передвоєнний час із приєднанням західноукраїнських територій до Радянської України діяльність цих організацій припинилась.

На теренах Радянської України туризм розвивався відповідно до загальних напрямів його становлення в Радянському Союзі. Створене в 1928 р. акціонерне товариство "Радянський турист" вже влітку 1929 р. пропонувало туристські маршрути не тільки Росією, а й по Україні та до Криму. Водночас на розвиток туризму як засобу організації дозвілля молоді та її комуністичного виховання звернув увагу Всесоюзний Ленінський Комуністичний Союз Молоді (ВЛКСМ), і було поставлене завдання перетворити туризм у масовий молодіжний рух. Для цього було використане Російське товариство туристів, що відновило свою роботу у 20-х рр., яке в 1929 р. було перейменоване на Товариство пролетарського туризму РРФСР, затверджений його новий статут та основні напрями діяльності. Очолив це Товариство відомий революційний діяч М. Криленко. У 1930 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР Товариство пролетарського туризму та акціонерне товариство "Радянський турист" були об'єднані у Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій (ТПТЕ). Його діяльність була зосереджена на розробці та організації екскурсій по місцях соціалістичного будівництва з метою їх пропаганди, провадились спеціальні заходи та видавались спеціалізовані видання, почала розбудовуватись інфраструктура туризму. У цю мережу була включена й Україна.

У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні спостерігалось національно-культурне відродження, яке спочатку підтримували більшовики. У плані "українізації" екскурсії, особливо краєзнавчого характеру, розглядались як складова духовного відродження й виховання національної свідомості, тому краєзнавчий рух та екскурсійна діяльність отримали значного розвитку та підтримки

національної інтелігенції. М. Грушевський, В. Щербина, В. Артоболовський, М. Біляшівський та інші видатні наукові й громадські діячі підтримували застосування екскурсій для просвіти народу. Для більшовиків екскурсійна діяльність була складовою політичної освіти та виховання трудящих мас і тому потребувала пильної уваги й керівництва. Екскурсії широко використовувались у навчальному процесі: з 1919 р. у системі Наркомпросу УРСР починає працювати *Екскурсійно-виставково-музейна секція*, яка стала центром координації екскурсійної роботи в Україні, оскільки мала сформовану за територіальним принципом управлінську "вертикаль". З 1920 р. екскурсійна справа почала підпорядковуватись Головному комітету політосвіти республіки, який сформував єдину мережу політустанов. Це сприяло створенню мережі туристсько-екскурсійних закладів: у містечках і селах при клубах та інших, промислового характеру, установах, формувались екскурсійні пункти; у місцях зі сприятливими природно-кліматичними умовами та значними історико-культурними ресурсами створювались екскурсійні бази, а в повітових, губернських містах – екскурсійні комуни як центри виставкової діяльності, обміну досвідом та пропаганди туристсько-екскурсійної роботи. Формуванню єдиної мережі значно сприяло прийняття у 1922 р. Кодексу про народну освіту, в якому окрема увага приділялась туристсько-екскурсійній роботі. Так була організована дворівнева система управління туристсько-екскурсійною діяльністю, яка об'єднувала низові екскурсійні пункти й бази (перший рівень), а також керівні центри (екскурсійні комуни на другому рівні). Ця діяльність дуже сприяла прилученню широких верств населення до туризму, яке почало набирати й неорганізованих, самодіяльних форм. Екскурсійно-виставково-музейний відділ заклав підвалини державної системи організації та управління туризмом і туристичний рух почав набирати силу.

У 1928 р. за ініціативою Наркомосу УРСР було створено нову структуру – *Українське мішане пайове екскурсійне товариство* (Екскурсійне товариство, УМПЕТ), економічною основою якого були пайові внески регіональних органів управління освітою. До його складу входили філії, агентства, екскурсійні бази, при яких здійснювали обслуговування туристів їдальні закритого типу, кіоски з продажу туристсько-краєзнавчої літератури, транспорт, виробництво туристського спорядження. Вся ця система Постановою ВУЦИК і РНК УРСР від 28.08.1928 р. була звільнена від республіканських та місцевих

податків, що дозволило зміцнити економічну та розвинути матеріально-технічну базу туризму. Уже 1929 р. туристичні бази УМПЕТу діяли в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Сталіно, Нікополі, Артемівську та інших містах України. Згодом українські турбази відкрились в Москві, Ленінграді, Нальчику, Махачкалі та планувалось відкрити їх в інших республіках СРСР. Задля заохочення широких трудящих мас до туристичних подорожей державою виділялись кошти на здешевлення туристичних подорожей студентів та селян, були введені пільги на обслуговування екскурсійних груп учнівської молоді на залізниці та внутрішньому водному транспорті (від 50 до 25 %). Ці пільги поширювались також на наукових співробітників навчальних та наукових установ (75 % від загальної вартості). Пільги, право використовувати які надавалось через УМПЕТ, поширювались не тільки на транспорт, а й на проживання: посвідчення члена УМПЕТу здешевлювало вартість проживання на українських турбазах до 33 %, на базах "Радтуриста" – до 20 %. Одночасно з УМПЕТ в Україні розгортає свою діяльність Товариство пролетарського туризму РРФСР, і 1930 р. Українське мішане пайове екскурсійне товариство було реорганізоване, увійшло до складу Товариства пролетарського туризму і на його базі створене відділення ТПТ "Укртуре" для здійснення державної політики у сфері туризму в межах єдиного Радянського Союзу.

У післявоєнний період з відродженням економіки та мирного життя розпочалось і відновлення туристсько-екскурсійної діяльності. Туризм розвивається в системі профспілок, які опікуються розбудовою туристичної інфраструктури для прийому та обслуговування груп внутрішніх туристів. Комсомол також розглядає туризм як засіб освітньої роботи серед молоді та опікується розвитком активних і пізнавальних туристичних програм. Фактично з 1950 р. туристсько-екскурсійні установи відновили свою діяльність, надавши послуги майже 14 тис. туристів. Уже 1960 р. в Україні туристів приймали 26 турбаз, їх філій та притулків, на яких одночасно могли розміститися 3,5 тис. туристів [8]. Загальна реорганізація управління господарством країни торкнулась і туристсько-екскурсійної справи: була створена *республіканська рада з туризму* з відділеннями в областях, а в 1969 р. вийшла Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про заходи подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні", де вперше була визначена комплексна програма розвитку

туристсько-екскурсійної діяльності з метою перетворення туризму в потужну галузь економіки. Загальне керівництво туризмом та екскурсійною діяльністю в країні було покладене на ВЦРПС, які повинні були розбудовувати матеріально-технічну базу туризму, створювати приміські зони відпочинку, туристські оздоровчі табори, пункти прокату туристського спорядження, контролювати діяльність із пропаганди туризму як способу проведення дозвілля (пожвавився випуск документальних і навіть художніх фільмів на туристичну тематику, по радіо та на телебаченні з'явилися спеціалізовані програми, масовими тиражами почала виходити довідкова туристична література, туристичні карти та атласи, схеми туристичних маршрутів тощо).

Одночасної реорганізації зазнала й система міжнародного туризму, якій великою мірою сприяла хрущовська "відлига" (1953–1964). ВАТ "Інтурист" у 1955 р. був затверджений новий статут, яким передбачався розвиток як в'їзного, так і виїзного туризму. Саме середину 50-х рр. можна вважати початком виходу радянської держави (і України в її складі) на більш-менш повне міжнародне співробітництво у сфері туризму, але здійснити закордонну подорож радянському громадянину все ще було досить складно, і система ця була дуже бюрократизована і заполітизована. У цей же час, у 1957 р., у Москві відбувся Всесвітній фестиваль молоді та студентів, який "підштовхнув" СРСР до створення спеціалізованої системи розвитку міжнародного молодіжного туризму, і така система була створена: у 1958 р. розпочало свою діяльність *Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник"* (БММТ "Супутник"). Для обслуговування іноземних туристів формувалась окрема система готелів із власним стандартом обслуговування (ВАТ "Інтурист" використовував значною мірою готельну базу, побудовану в ХІХ ст., а готелі, турбази БММТ "Супутник" уже будувались за сучасними проектами). У 1964 р. Радянський Союз відвідало понад 1 млн іноземних туристів із 130 країн світу та майже 900 тис. радянських туристів виїхали за кордон (переважно в соціалістичні країни). "Аерофлот" здійснював пряме сполучення із 50 країнами і вже у 80-х рр. географія міжнародних туристичних зв'язків поширювалась на 142 країни. На соціалістичні країни припадало майже 60 % від загального туристичного обміну. Протягом 70–80-х рр. між соціалістичними країнами була налагоджена система "поїздок дружби", які значно збільшили туристичні потоки.

У 70-ті рр. "Інтурист" розробив і запропонував на зовнішніх ринках понад 100 маршрутів по СРСР, які охоплювали 100 міст. Київ був одним із найбільших центрів з питань прийому іноземних туристів. У 1983 р. київським об'єднанням ВАТ "Інтурист" було прийнято близько 300 тис. іноземних туристів із 60 країн світу, яких обслуговувало майже 4 тис. осіб, у тому числі 300 гідів-перекладачів зі знанням 18 мов світу [8]. Для прийому й обслуговування іноземних гостей розбудовувалась мережа готелів, туристичних баз і кемпінгів, яка на початок 80-х в Україні становила понад 10 тис. готельних місць. Розвиткові туристичної інфраструктури та підвищенню якості обслуговування сприяло як зростання обсягів туристичної діяльності у сфері міжнародного туризму, так і проведення Олімпійських ігор у СРСР 1980 р., які частково відбувалися і в Києві.

У кінці 60-х на базі історико-культурних заповідників почала формуватися мережа туристичних зон з центрами в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Каневі, Чернігові, Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Острозі, Полтаві, Слов'яногорську тощо. Ці центри були популярні як у іноземних, так і у вітчизняних туристів.

Будівництво нових підприємств з випуску легкових автомобілів сприяло автомобілізації населення й поширенню автотуризму, тому вже у 1965 р. у Києві (на в'їзді в місто по Житомирській трасі) відкрився мотель-кемпінг "Пролісок" і в подальшому вздовж трас, у курортних зонах та туристичних центрах почали відкриватись кемпінги, мотелі й туристичні бази, розраховані на обслуговування автотуристів. Внутрішній туризм, завдяки діяльності Центральної, а в Україні *Республіканської ради з туризму та екскурсій* став масовим, а завдяки профспілковій підтримці, і соціально орієнтованим, що дозволило долучитись до організованого, переважно групового, туризму значній кількості населення: з 1970 до 1980 рр. обсяги внутрішнього туризму зросли в 7 разів і до 1985 р. становили 30 млн туристів і 200 млн екскурсантів.

Значного розмаху набув самодіяльний туризм, основними організаційно-методичними центрами якого були туристичні клуби, а також туристичні секції, що функціонували при колективах фізкультури навчальних закладів, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. У 80-ті рр. в Україні нараховувалось 121 турклубів та понад 18 тис. турсекцій. 6,5 млн осіб здійснювало більш ніж 2 тис. самодіяльних маршрутів у вигляді подорожей та походів [8]. Так, до кінця 80-х рр. ХХ ст. туризм перетворився на

масовий, соціально орієнтований, переважно сезонний (літній) рух населення і для значної частини громадян увійшов до стилю життя. Популярними були не тільки поїздки в літню відпустку з метою оздоровлення, а й тури вихідного, святкових днів, такі спеціалізовані заходи, як "грибні електрички", які вивозили бажаючих на збір грибів тощо. Розбудовувались і формувались спеціалізовані туристичні центри та зони в Криму, Закарпатті й Передкарпатті, набула розвитку система приміської рекреації (переважно, відомчі санаторії загального типу, профілакторії, пансіонати, дитячі табори відпочинку та інші заклади), садово-дачні кооперативи тощо. Сформувалась система лікувальних санаторіїв кліматичного та бальнеологічного типу, яка організаційно підпорядковувалась Міністерству охорони здоров'я. Путівки для лікування можна було придбати на підприємстві за 10–30 % вартості (решта вартості – за рахунок профспілок), що робило даний вид оздоровлення дефіцитним. Одночасно в ці роки зростав обсяг міжнародного туризму, де переважало обслуговування іноземних туристів над виїзним (зарубіжним) потоком. Саме з огляду на обсяги діяльності та соціальні наслідки цей період у розвитку туризму можна назвати масовим.

У 90-ті рр. ХХ ст. здобуття незалежності України викликало загальні суспільні зрушення, перебудову як суспільних відносин, так і економіки країни, що позначилось на розвитку туризму. Позитивним було вивільнення туризму зі сфери "ідеологічної боротьби двох систем", але одночасно туристична діяльність виявилась некерованою, децентралізованою сферою приватних ініціатив. Процеси перебудови суспільного життя негативно позначились на розвитку вітчизняної економіки і, відповідно, падінням життєвого рівня населення. Туризм "пав" першою "жертвою" цих процесів, оскільки не належить до першочергових потреб населення, і в умовах економічної кризи отримав невластиві йому комерційні функції, які навіть позначились такими термінами, як "шоп-туризм", "комерційний туризм". А ситуація на початку 90-х рр. була такою: з одного боку, населення значно скоротило витрати на відпочинок, а підтримка держави щодо цього питання також скоротилась, і внутрішній туризм почав занепадати; з іншого боку, лібералізація у сфері міжнародних туристичних контактів і спрощення візового режиму сприяла, при нестабільності вітчизняної валюти, поживавленню виїзного туризму й використанню туристичних подорожей з комерційною метою – ініціативні громадяни, переважно дрібні підприємці, виїжджали за кордон для здійснення масових закупівель товарів, які користувались попитом на внутрішньому ринку, з подальшою їх реалізацією в Україні. Почастішали випадки шахрайства у

сфері надання туристичних послуг, більшість новостворених підприємств, за браком кваліфікованих кадрів, надавала послуги низької якості. Скоротився також прийом іноземних туристів, оскільки цей вид діяльності виявився менш прибутковим і більш витратним, ніж робота "на виїзд". Така анархія позначилась падінням престижу вітчизняного туризму на міжнародному ринку та недовірою до національного туристичного виробника на ринку внутрішньому, що потребувало державного втручання і проведення більш чіткої державної туристичної політики. Постановою Кабінету Міністрів України 1992 р. було створено *Державний комітет України з туризму* (Держкомтуризм) як окремий підрозділ Кабінету Міністрів. Метою його діяльності було регулювання туризму в державі шляхом забезпечення раціонального використання та збереження туристичних ресурсів, гарантування безпеки туристів, захист їх прав та інтересів, створення нормативно-правової бази туристичної діяльності, сприятливого для розвитку туризму податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів контролю, забезпечення конкуренції суб'єктів підприємництва у сфері туризму, якості обслуговування та конкурентноздатності національного туристичного продукту тощо. На початку XXI ст. відбулися реформування: у 2000 р. Держкомтуризм увійшов до складу Державного комітету молодіжної політики, спорту й туризму, але вже 2001 р. Указом Президента України створено Державну туристичну адміністрацію України. У процесі подальшого реформування Держтурадміністрація України увійшла до складу Міністерства культури та туризму як його структурний підрозділ – Державна служба туризму та курортів.

У процесі здійснення державної туристичної політики Верховною Радою у 1995 р. було прийнято *Закон України "Про туризм"*, що свідчить про увагу держави до даної сфери діяльності. Цим Законом визначені загальні правові, соціально-економічні, виховні та організаційні засади туристичної діяльності в країні, створена правова база для розвитку туризму як ефективної галузі економіки, гарантований захист прав туристів і суб'єктів туристичної діяльності. Відповідно, протягом другої половини 90-х рр. – на початку XXI ст. було прийнято ряд нормативно-правових актів, які дозволили підвищити якість обслуговування туристів. Зокрема, було введено державну статистичну звітність, ліцензування суб'єктів туристичної діяльності, стандарти якості обслуговування в готелях і туристичних підприємствах, інші документи, які гарантують якість обслуговування та сприяють посиленню конкурентоспроможності туристичного продукту. У 1997 р. було розроблено й затверджено Програму розвитку туризму в Україні до 2005 р., а у 2002 р. – Державну програму розвитку туризму на 2002–

2010 рр. В Україні в цей період розроблено Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів "Намісто Славутича", куди ввійшло понад 200 загальнодержавних тематичних туристсько-екскурсійних маршрутів і було випущено буклети та інші рекламні матеріали по більшості з них (напр., "З варяг у греки", "Львів туристичний", "Земля, яку сховає Тарас" та інші). За цей період у країні була сформована система підготовки кадрів для туризму, який здійснюється за двома напрямками – "туризм" та "менеджмент організацій". На основі галузевого стандарту вищої освіти здійснюється підготовка молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів та магістрів у понад 120 навчальних закладах усіх чотирьох рівнів акредитації. Створено Українську туристичну інформаційну систему (УТІС), представлену в Internet. На ринку міжнародного туризму держава та суб'єкти туристичної діяльності являють національний туристичний продукт на туристичних виставках-ярмарках та біржах у Лондоні, Берліні, Варшаві, Москві та в інших центрах. Щорічно провадяться міжнародні туристичні салони в Києві (навесні та восени), Львові, Одесі, Ялті, Харкові та інших містах країни, що сприяє популяризації туризму. У сфері міжнародної діяльності Україна має понад 30 міжурядових та міжвідомчих угод про співробітництво із зарубіжними країнами. У 1997 р. Україну було прийнято до Всесвітньої туристичної організації (ВТО), а у 1999 р. – на 13-й Генеральній асамблеї ВТО (м. Сантьяго, Чилі) обрано до керівного органу ВТО – Виконавчої ради. Зміни, які відбулись в українському туризмі, потребували відповідного законодавчого забезпечення, чим і обумовлено внесення змін та доповнень до Закону України "Про туризм", які були прийняті 2003 р.

Таким чином, можна стверджувати, що за часи Незалежності в Україні поступово сформувався ринок туристичних послуг, представлений як національними, так і зарубіжними суб'єктами туристичної діяльності, які діють за стандартами, максимально наближеними до європейських та світових, мають широкі міжнародні контакти й конкурентоздатний туристичний продукт, а державна туристична політика спрямована на підтримку та соціалізацію туризму в країні. Туризм поступово повернув властиві йому рекреаційно-просвітницькі функції, а структура туризму стає більш збалансованою між внутрішнім і міжнародним туризмом, а в межах міжнародного туризму – між іноземним та зарубіжним, чому сприяє підвищення якості послуг. Тобто, Україна входить у глобалізоване суспільство з відповідно налаштованим ринком туристичних послуг.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що вивчає історія туризму?
2. На чому ґрунтується періодизація туризму?
3. Які риси притаманні мандрівництву в давні часи?
4. Яку роль в історії сучасної цивілізації відіграли Великі географічні відкриття?
5. Кого з видатних мандрівників епохи Відродження Ви можете назвати?
6. Які явища та процеси в суспільному житті Європи XVIII – початку XIX ст. сприяли виникненню туризму?
7. Яку роль у суспільному розвитку відіграли Хрестові походи? Як вони вплинули на подорожування?
8. Чому організований туризм зародився у Великій Британії?
9. Назвіть основні напрями туристичної діяльності Т. Кука, розкрийте їх сутність і значення для розвитку туризму.
10. У яких напрямках формувався туризм в Європі?
11. Яких мандрівників з України Ви знаєте? У чому їх внесок у розвиток подорожування та знання про світ?
12. У яких напрямках розвивалось подорожування з території України та територією України?
13. Обґрунтуйте періодизацію розвитку туризму в Україні.
14. Які передумови розвитку туризму на теренах України?
15. Які риси притаманні першому етапу розвитку туризму в Україні?
16. Які здобутки мав етап "українізації" туризму в Радянському Союзі?
17. Чому другий етап розвитку туризму в Україні названо "активним"?
18. У чому полягала діяльність ВАТ "Інтурист"?
19. Чому післявоєнний етап розвитку туризму названо етапом "масового туризму"?
20. Які риси притаманні розвиткові туризму в 70–80-ті рр. XX ст.? Що стимулювало розвиток туризму в Україні на цьому етапі?
21. Які риси характеризують глобалізаційний етап розвитку туризму в Україні?
22. Чим викликані перебудовчі процеси у сфері туризму України?
23. Які характерні риси сучасного етапу розвитку туризму в Україні Ви можете назвати?

ЗАВДАННЯ

1. Побудуйте порівняльну таблицю за зразком та проаналізуйте її:

Етапи розвитку світового туризму			Етапи розвитку туризму в Україні		
Назва етапу	Термін етапу	Характерні риси етапу	Назва етапу	Назва етапу	Характерні риси етапу

2. На основі аналізу дайте відповіді на питання:

а) які спільні риси притаманні розвиткові світового туризму та туризму в Україні?;

б) які риси відрізняють розвиток туризму в Україні від світового туристичного процесу?

3. Обґрунтуйте поділ історії туризму на передісторичний та історичний періоди.

4. Порівняйте розвиток туризму на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Що спільного й відмінного Ви можете назвати? Заповніть таблицю:

Українські землі у складі Російської імперії		Українські землі у складі Австро-Угорської імперії	
Спільні риси	Відмінні риси	Спільні риси	Відмінні риси

5. Складіть таблицю порівняльного аналізу процесів, притаманних сучасному етапу розвитку туризму в Україні:

Позитивні риси	Негативні риси

6. Проаналізуйте отримані результати. Які риси в розвиткові вітчизняного туризму свідчать про глобалізаційні процеси?

ЛІТЕРАТУРА

1. Геттнер А. География: её история, сущность и методы / Пер. с нем. Е. Торнеус; под ред. Н. Баранского. – М.; Л., 1930.
2. Житие и хождение Даниила, Русской земли игумена // Лепта: ежемес. лит. иллюстр. журн. – 1994. – № 22: Путешествия в святую Землю: Записки русских паломников и путешественников XII–XX вв.
3. Любіцева О.О., Романчук С.П. Історико-географічний начерк православного українського паломництва до Святої Землі // Історія української географії: Всеукраїнськ. наук.-теорет. часопис. – Тернопіль, 2002. – Вип. 6 (2).
4. Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002.
5. Романчук С.П. Паломництво українців до Святої Землі. Історико-географічний нарис // Географія та основи економіки в школі: Наук.-метод. журн. – 2000. – № 1, 2.
6. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
7. Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. Історія туризму: Навчальний посібник. – К., 2005.
8. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К., 2002.